Dordrecht Ondergronds 36

36 Dordrecht Ondergronds Wonen onder Winkels / Voorstraat 252-254, locatie 'Woerdenbach'

Wonen onder Winkels

Voorstraat 252-254, locatie 'Woerdenbach' Gemeente Dordrecht

Een archeologisch en bouwhistorisch onderzoek naar de middeleeuwse en postmiddeleeuwse bewoningsgeschiednis

M.C. Dorst

Ruimtelijke Realisatie / Archeologie

Gemeente Dordrecht
Spuiboulevard 300
Postbus 8
3300 AA Dordrecht
www.dordrecht.nl/archeologie

DORDRECHT

Dordrecht Ondergronds 36

Gemeente Dordrecht, Voorstraat 252-254,

locatie 'Woerdenbach'

Een archeologisch en bouwhistorisch onderzoek naar de middeleeuwse en postmiddeleeuwse bewoningsgeschiedenis

M.C. Dorst

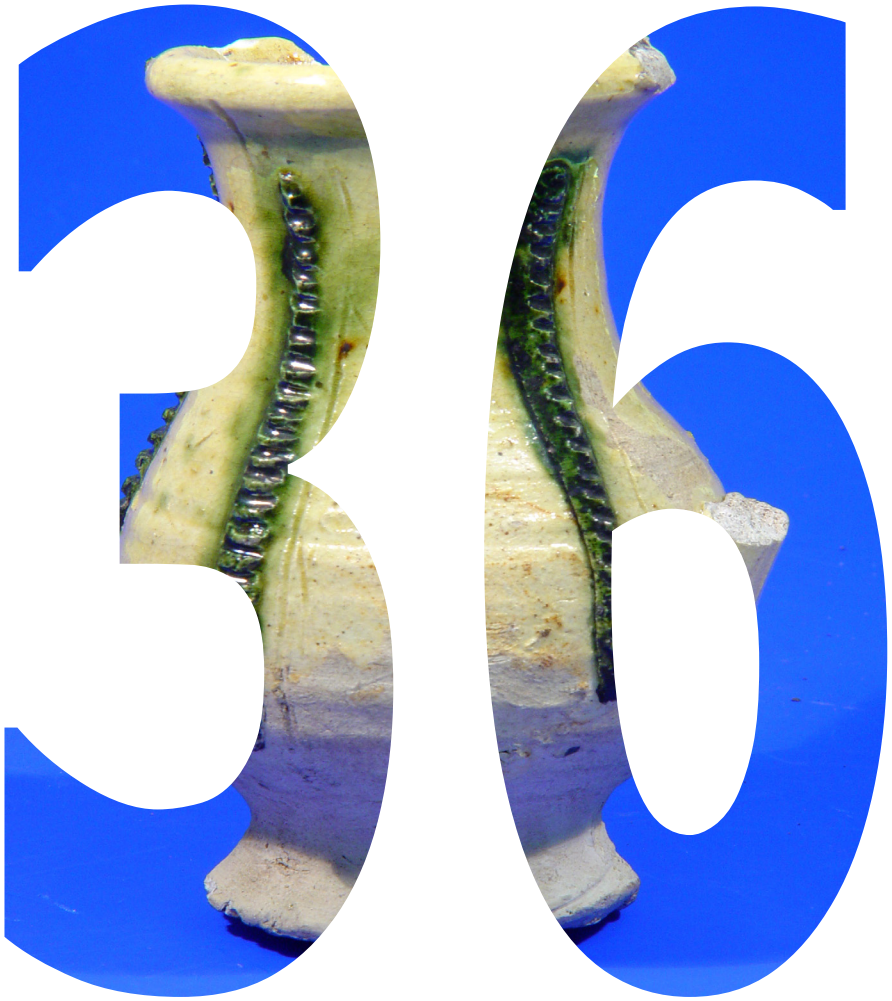

2013

Gemeente Dordrecht
Stadsontwikkeling/Ruimtelijke Realisatie/Archeologie

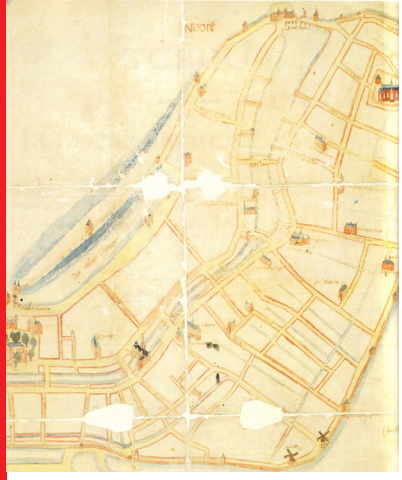

Colofon

ISSN:	1876-2379
Tekst:	M.C. Dorst
Inhoudelijke toetsing:	J. Hoevenberg
Redactie:	D.B.S. Paalman
Afbeeldingen:	Gemeente Dordrecht, Ruimtelijke Realisatie/Archeologie, tenzij anders vermeld.
Vormgeving:	D.B.S. Paalman
Drukwerk:	Drukkerij RAD
Uitgave:	Gemeente Dordrecht, november 2013

Gemeente Dordrecht
Sector Stadsontwikkeling / Ruimtelijke Realisatie / Team Archeologie
P: Postbus 8, 3300 AA Dordrecht
T: (078) 7708223
E: monarch@dordrecht.nl
W: www.dordrecht.nl/archeologie.nl

© Gemeente Dordrecht, 2013
Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm, elektronisch databestand of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave dient men zich tot de uitgever te wenden.

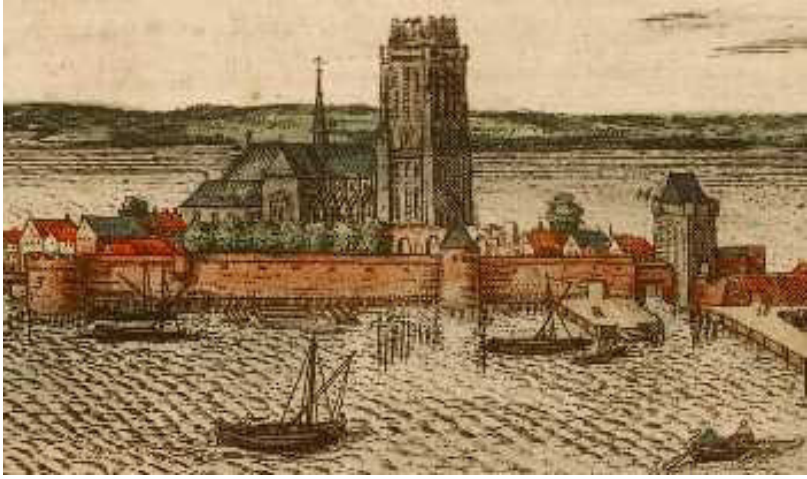

Inhoud

1. Inleiding 5

1.1 Onderzoekskader 5

1.2 Administratieve gegevens 6

2. Gegevens onderzoeksgebied 7

2.1 Plan- en onderzoeksgebied en huidig grondgebruik 7

2.2 Geplande werkzaamheden 7

3. Resultaten vooronderzoek 9

4. Doel en vraagstellingen 17

5. Veldonderzoek 19

5.1 Methoden 19

5.2 Onderzoeksresultaten 19

5.2.1 Bodemopbouw 20

5.2.2 Sporen en structuren 21

5.2.3 Vondsten 28

6. Conclusies 59

Literatuur 62

Begrippen en afkortingen 63

WOERDENBACH
LEDERWAREN
LEDEREN-EN
SUEDEKLEDING

1. Inleiding

In opdracht van Wesmycon Projectontwikkeling is in het plangebied 'Woerdenbach', achter Voorstraat 252-254 te Dordrecht, door het team archeologie[1] van de gemeente Dordrecht in 2002 een archeologisch onderzoek uitgevoerd. Door de beoogde nieuwbouw zouden aanwezige archeologische waarden worden aangetast en vernietigd.
Na de sloop van de bovengrondse bebouwing is voorafgaand aan de graafwerkzaamheden een proefsleufonderzoek uitgevoerd. Dit werd gevolgd door een begeleiding conform opgraven binnen de nieuwe heipaalfundering. Dit document betreft de rapportage van beide fases van archeologisch onderzoek.
Tijdens het veldwerk zijn de middeleeuwse en postmiddeleeuwse baksteenbouwfases gedocumenteerd. Het veldonderzoek was met name hierop gericht omdat alle muurwerk in de bodem verwijderd zou worden om de geplande boor- en heiwerkzaamheden mogelijk te maken. Naast archeologisch veldwerk zijn ook een bouwhistorisch onderzoek en een archeologisch bureauonderzoek uitgevoerd.

In hoofdstuk 2 zijn de gegevens van het onderzoeksgebied weergegeven, gevolgd door de resultaten van het vooronderzoek in hoofdstuk 3. In hoofdstuk 4 zijn het doel en de vraagstellingen verwoord, in hoofdstuk 5 en 6 zijn het veldonderzoek en de conclusies beschreven.

1.1 Onderzoekskader

Aangezien het plangebied is gelegen in het oudste deel van de stadskern, was zeker dat er behoudenswaardige bewoningsporen aanwezig zouden zijn. Deze dateren uit de Late Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd, mogelijk vanaf circa de 11e tot de 20e eeuw. Voor de locatie gold dus een zeer hoge archeologische verwachting op de aanwezigheid van archeologische waarden uit de Late Middeleeuwen. Het was echter niet duidelijk in welke mate de verwachte bewoningssporen door (sub)recente bouwactiviteiten waren verstoord. Na de sloop van de bebouwing op het achtergelegen terrein is in mei 2000 gestart met een proefsleuvenonderzoek. Hierbij zijn vier proefsleuven gegraven, deels op locaties waar de damwand zou worden aangebracht. Na het aanbrengen van de damwand en de heipalen is tussen oktober en november 2000 de ontgraving van het onderzoeksgebied begeleid.

1 Destijds vallend onder de afdeling Inrichting Stadsdelen, sinds 2011 onder de afdeling Ruimtelijke Realisatie.

1.2 Administratieve gegevens

Type onderzoek	Proefsleuven en begeleiding conform opgraven
Gemeentelijke projectcode	2002
ARCHIS Onderzoeksmelding	33954
ARCHIS Waarnemingsnr.	433695
Archeologische periode	Late Middeleeuwen – Nieuwe Tijd
Datum veldonderzoek	mei – november 2000
Wijk	Historische stadskern
Straat	Voorstraat 252-254
Gemeente	Dordrecht
Provincie	Zuid-Holland
Kaartblad	38C
RD-coördinaten (centrum)	105.413 / 425.388
Opdrachtgever Contactpersoon	Wesmycon Projectontwikkeling Vest 195 3311 TV Dordrecht dhr. Ir. P.A. van Wijnen
Uitvoerder(s)	Gemeente Dordrecht, Sector Stadsontwikkeling/Inrichting Stadsdelen/Bureau Monumentenzorg en Archeologie
Autorisatie rapport	mevr. J. Hoevenberg (senior archeoloog)
Bevoegde overheid	Gemeente Dordrecht
Digitale archivering	Projectarchief Gemeente Dordrecht/ Sector Stadsontwikkeling/ Ruimtelijke Realisatie/Archeologie (www.dordrecht.nl/archeologie) E-depot Nederlandse Archeologie (www.dans.knaw.nl)
Analoge deponering	Projectarchief Gemeente Dordrecht/ Sector Stadsontwikkeling/ Ruimtelijke Realisatie/Archeologie en het Stadsdepot, gemeente Dordrecht

2. Gegevens onderzoeksgebied

2.1 Plan- en onderzoeksgebied en huidig grondgebruik

Het plangebied bevindt zich in de historische binnenstad van Dordrecht en betreft de panden aan de Voorstraat 252 en 252a en het achterliggende bouwblok ten noorden van de kruising Kolfstraat-Steenstraat. In de panden aan de Voorstraat was de lederwarenwinkel Woerdenbach gevestigd, op het achtergelegen terrein bevond zich een pand voor opslag. Vanuit kadastraal oogpunt gaat het om de percelen van de panden aan de Voorstraat 248, 250, 252, 252a en 254 (afb. 1 en 2). Het totale plangebied meet circa 40 x 25 m, maar in een kleiner deel hiervan zijn daadwerkelijk (diepere) graafwerkzaamheden uitgevoerd. Dit betreft de percelen achter de panden Voorstraat 252, 252a en 254, waar binnen een damwandconstructie met afmetingen van 15 x 27 m is ontgraven. Hier is een nieuwe kelder aangelegd en deze ruimte betreft het archeologische onderzoeksgebied.
Het bouwhistorisch onderzoek heeft betrekking op het winkelpand van de lederwarenzaak Woerdenbach aan de Voorstraat 252 en 252a. Het bedrijf had de panden aan de Voorstraat in gebruik als winkelruimte. Daarachter lag een pand voor opslag dat in de jaren ’70 van de vorige eeuw werd gebouwd. Tijdens de herinrichting is het voormalige winkelpand van Woerdenbach gerenoveerd, waardoor dit in aanmerking kwam voor een bouwhistorisch onderzoek.

Afb. 1. Ligging (rood) van het plan- en onderzoeksgebied in de binnenstad van Dordrecht.

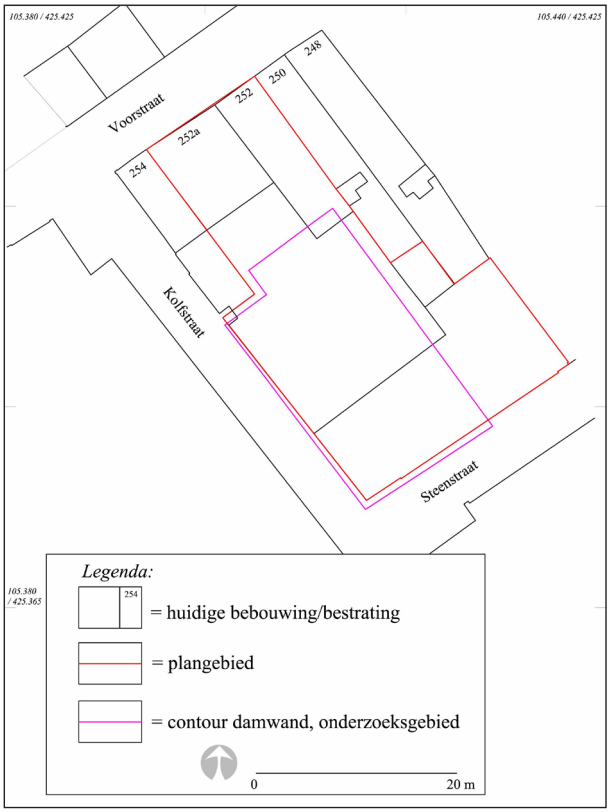

Afb. 2. Ligging (rood) van het plan- en onderzoeksgebied in detail.

2.2 Geplande werkzaamheden

In het plangebied is een nieuw winkelpand gebouwd. Dit is deels voorzien van een kelder en woonappartementen op de eerste verdieping. De panden aan de Voorstraat zijn behouden, alleen de 20e –eeuwse bebouwing op de achtererven is gesloopt. Het nieuw gebouwde appartementencomplex is door middel van een uitgebreid palenplan gefundeerd.[2] Op de locatie van de kelder is binnen de damwandconstructie ontgraven tot een diepte van circa 2,6 m – mv (ca. 0.45 m – NAP). Alle aanwezige funderingen zouden hierbij verwijderd worden.

2 Binnen de damwandconstructie zijn 104 betonnen palen aangebracht met diameters tussen 30 en 50 cm.

3. Resultaten vooronderzoek

Een onderdeel van dit bureauonderzoek is een archiefstudie naar de bewoningsgeschiedenis van het pand aan de Voorstraat 252. Dit is uitgevoerd door mevr. E. van Heiningen van Aedicula.[3] Hierbij zijn ook bewonersgegevens van de andere panden in het plangebied gedocumenteerd. De hieronder vermelde bewonersgegevens zijn overgenomen uit de rapportage, aangevuld met enkele historische kaarten en een foto. In het pand aan de Voorstraat 252 werd tevens bouwhistorisch onderzoek gedaan, uitgevoerd door dhr. A. van Engelenhoven.[4] Hierbij zijn van enkele moerbalken boormonsters voor dendrochrologisch onderzoek genomen. Dit is uitgevoerd door RING in Amersfoort.[5]

Bekende historische gegevens

De Voorstraat is, samen met de Wijnstraat, één van de oudste bewoningsassen van Dordrecht. Algemeen wordt aangenomen dat de stad rond de 11e eeuw ontstond aan weerszijden van een watergang die de Thure(drith) werd genoemd. Verondersteld wordt dat deze rivier hierbij geheel of gedeeltelijk in gebruik is genomen als haven: de huidige Wijnhaven. De Voorstraat was in feite de dijk van de Dordtse Waard. Op deze dijk werd, vermoedelijk vanaf de 11e eeuw, gewoond. Op basis van historische bronnen is vanaf de 15e eeuw sprake van de Voorstraat (1457), vanaf 1401 bekend als 'Hoogstraat'. De haaks hierop staande Kolfstraat wordt voor het eerst genoemd in 1312, toen deze nog 's Matthys stege heette.[6] Vanaf het einde van de 13e eeuw verschenen aan de Voorstraat en Wijnstraat de eerste bakstenen huizen, die werden bewoond door de stedelijke elite. Over de oudste periode zijn geen geschreven historische vermeldingen gevonden.

De oudst bekende historische bronnen voor de bebouwing binnen het plangebied betreffen kaartmateriaal en geschreven documenten uit de 16e eeuw. Op sommige kaarten is de bebouwing in het plangebied vrij betrouwbaar weergegeven (afb. 3). Dit is gebaseerd op de resultaten van een opgraving aan de Voorstraat 244. Hier zijn de resten aangetroffen van een pand dat als grafelijke herberg in gebruik was.[7] Dit is het grote pand met poort en voorplaats dat duidelijk herkenbaar op de kaart van Braun & Hogenberg is weergegeven (afb. 3). In het plangebied zijn vier panden weergegeven die, gerekend vanuit de Kolfstraat, de huidige panden aan de Voorstraat 254, 252a (middelste twee) en 252 zouden zijn. Langs de Kolfstraat is ook bebouwing weergegeven, maar deze ligt ten zuiden van de achtererven van de panden aan de Voorstraat. Deze erven zijn (gedeeltelijk) onbebouwd.

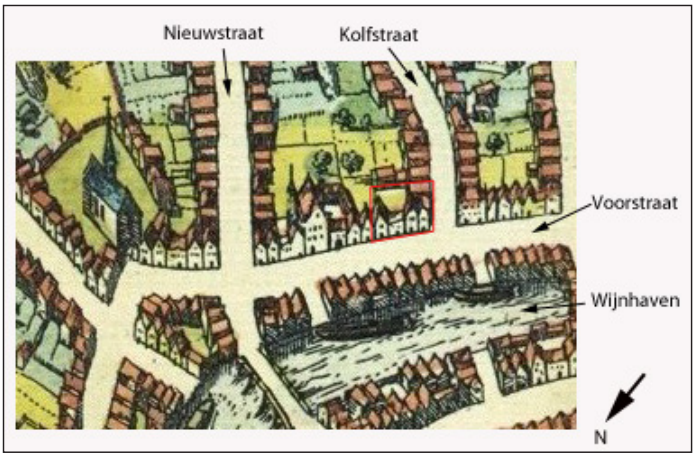

Afb. 3. De locatie van het plangebied (rood) bij benadering weergegeven op een uitsnede van een kaart van Braun & Hogenberg uit 1581.

3 Ongepubliceerde rapportage door E. van Heiningen 2002.
4 Toenmalige bouwhistoricus van de gemeente Dordrecht.
5 Rapportage RING, A.E.M. Hanraets, mei 2001. Dendro naam dor01.1.
6 Van Baarsel 1992, 62-62.
7 Dorst 2011. Op de kadastrale kaart van 1832 worden, gerekend vanaf de Kolfstraat tot aan de poort, zeven panden weergegeven, op de tekening van Braun & Hogenberg staan zes panden afgebeeld.

Op basis van historische vermeldingen is de bewonersgeschiedenis van de panden voor een groot deel bekend vanaf 1511. Hieronder zijn de eigenaren per pand weergegeven. Bij de nummering van de panden is gerekend vanaf de hoek Voorstraat-Kolfstraat.

Pand 1, Voorstraat 254

Tussen 1543 en 1619 is dit pand opvolgend in bezit en/of in gebruik door een aantal ambachtslieden, waaronder *scoenmaker* Cornelis Jacobsz (t Jong), *leamaecker* Geert Hendricxz, tinnegieter Goris Jacobssz. en bakker Symon Wiltens. In het begin van de 18e eeuw is het pand in bezit van grutter Johannes Schoenmaker.

Pand 2 en 3, Voorstraat 252a

Het huidige pand aan de Voorstraat 252a bestaat uit twee woningen die in 1907 zijn samengevoegd. Pand 2 is tussen 1543 en 1558 in bezit van de smid Heijnrick Jansz. In 1580 en 1594 wordt Adriaen Pietrsz Verkerkck vermeld in de 50e penning-, verponding- en haardstedengeldregisters. Vanaf 1604 worden hier *coomen*[8] Barent Cornelisz., kaaskoper Baen Cornelisz. en *drayer*[9] Isaak Huttes genoemd. Tussen 1685 en 1731 staan Jasper van (de) Velden en Jan Faesse geregistreerd, maar hun beroep is onbekend.
Op basis van de verponding wordt tevens duidelijk dat beide panden in bezit waren van één eigenaar.
In pand 3 zou het Sint Nicolaas gasthuis gevestigd zijn geweest. Dit behoorde bij het Gasthuis van het Kramers- of Coopmansgilde, dat in de Middeleeuwen ook wel het gilde der Marslieden werd genoemd. Het gasthuis zou dateren uit 1398 en mogelijk was dit hetzelfde pand dat is aangeduid als herberg 'De Colff'. Hiervan wordt door Matthijs Balen in 1677 vermeld dat het werd gebruikt door kooplieden.[10] Dit pand zou de ingang aan de Kolfstraat hebben en aan de achterzijde zou oorspronkelijk een kolfbaan hebben gelegen.
Een deel werd als woning gebruikt. In de jaren 1543 en 1555 woonde hier de steenhouwer Jan Wouters. Tussen 1580 en 1652 wordt het pand niet apart genoemd in de 50e penning-, verponding- en haardstedengeldregisters. Tussen 1652 en 1731 worden genoemd de bakker Abraham Moelaers, Johannes van Ardonne, Maria van Dijck, Kornelis van Vliedt en Johannes de Krijter.

Afb. 4. De osendrop tussen het pand Voorstaat 252a en 252, gezien op de eerste verdieping, in de richting van de Voorstraat.

Pand 4, Voorstraat 252

In dit pand is, voorafgaand aan de restauratie in het voorjaar van 2001, een bouwhistorisch onderzoek gedaan. Bij aanvang hiervan werd al duidelijk dat het huis van oorsprong ouder was dan werd aangenomen. Op basis van een recente doorbraak in de muur met het aangrenzende pand Voorstraat 252a (pand 3) werd duidelijk dat dit geen gemeenschappelijke muur was, maar dat zich hier nog een middeleeuwse osendrop bevond (afb. 4). Een osendrop is een druipstrook voor regenwater tussen twee huizen die beide een eigen zijgevel hadden. Daarnaast wees het formaat van de bakstenen in de zijgevel van het pand Voorstraat 252 op een vroege datering. Het gaat om bakstenen met een formaat van ca. 22 x 11 x 5,5 cm. Dit oorspronkelijk 14e -eeuwse huis had vermoedelijk een (binnenwerks) afmeting van ongeveer
4,2 x 12 m.

8 Een coomenyhouder werd ook wel kooman of comen genoemd. Dit was iemand die een winkel had waar etenswaren en huishoudelijke artikelen werden verkocht.
9 Dit was een ambachtsman die, met behulp van een draaibank en beitels, voorwerpen van hout en been maakte.
10 Balen 1677, 104, 169 ("*…S, Niklaas Gilde-en Gaft-Huys, gezeyd de Kolff.*").

Afb. 5.
Boven: de eerste verdieping van het pand Voorstraat 252, gezien tegen de binnenkant van de achtergevel.
Onder: enkele van de spitsbogen in de oostelijke zijgevel. In de linker nis is de geschilderde decoratie van gemetselde bakstenen te zien.

De eerste verdieping

De eerste verdieping bestond in de oudste, middeleeuwse fase uit één vertrek van circa 4,2 x 12 m. Sporen van muurstijlen in de zijmuren maken duidelijk dat het huis als een houtskelet was opgebouwd. De muurstijlen droegen moerbalken[11] die met sleutelstukken[12] en korbelen[13] waren versterkt. De vloer bestond uit moer- en kinderbalken[14] van eikenhout die min of meer nog compleet aanwezig was. De ouderdom van het hout van de moerbalken van de vloer is door middel van dendrochronologisch onderzoek vastgesteld.[15] Het gebruikte hout is waarschijnlijk afkomstig uit Duitsland en was gekapt in het voorjaar van 1346. Op basis hiervan kan geconcludeerd worden dat het huis rond 1350 zal zijn gebouwd.
De zijmuren en achtergevel waren 1½ steens dik en gebouwd met rode bakstenen met een grootte van 22 x 11 x 5, 5 cm. Het metselwerk was in staand verband uitgevoerd. In de zijmuren bevonden zich tussen de muurstijlen bijzondere spaarnissen. Deze waren overspannen door gekoppelde dubbele spitsbogen (afb. 5 en 6).

Dergelijke nissen worden wel aangetroffen in gotische kerktorens en in mindere mate in gotische huisgevels. Als spaarnissen in woonhuizen is de aangetroffen situatie echter uniek in Nederland. De spaarnissen zijn niet compleet bewaard gebleven. Alle ondersteunende consoles zijn, op één afgehakt exemplaar na, verdwenen. Het afgehakte exemplaar is uitgevoerd in witte Belgische kalksteen (Lede- of Gobertangesteen). De afmeting bedraagt 7 x 11,5 cm. De muren waren in de oudste fase, waarschijnlijk direct bij de bouw rond 1350, met dunne kalkmortel afgestreken. De kalklaag was rood geverfd, gelijk aan de kleur van de steen van het achterliggende metselwerk. Hierop zijn met een dunne kwast witte voegen in staand verband geschilderd (afb. 5). Zowel de beide zijwanden als de achterwand van dit vertrek waren op deze wijze afgewerkt. Oorspronkelijk bevond zich in dit vertrek een schouw,

11 De moerbalk is de dragende, dwarse balk waarop de vloer rust. De moerbalken lopen van muur tot muur.
12 Een sleutelstuk is een houten ondersteuning aan de onderzijde van het uiteinde van (moer)balken.
13 Een korbeel is een schuinstaande balk tussen het sleutelstuk en een draagsteen in de muur. Het diende om de bovenliggende moerbalk te ondersteunen.
14 Kinderbalken liggen dwars op of gedeeltelijk in de grotere moerbalken.
15 RING-rapportage, object Dordrecht Voorstraat 252, balklaag 1e verdieping (drs. A.E.M. Hanraets).

waarvan de aanzetten van de schouwwangen nog zichtbaar waren. Bij het archeologisch onderzoek op het achtererf van dit huis is een deel van één van de natuurstenen (witte Belgische kalksteen) schouwwangen teruggevonden. Het betreft het onderste deel: het basement en een opgaand deel met gotische peerkraalprofilering. Links naast de schouw was een restant van een kaarsnis aanwezig (afb. 6). De afmetingen daarvan waren moeilijk te bepalen, de onderzijde bevond zich op 1 meter boven de vloer. In later tijd is het huis aan de achterzijde uitgebreid, waardoor de achtergevel als binnenmuur ging fungeren. Weer later, na afbraak van de uitbreiding, herkreeg deze muur de functie van achtergevel. Sporen van een (later dichtgezet) venster zijn nog zichtbaar in de muur.

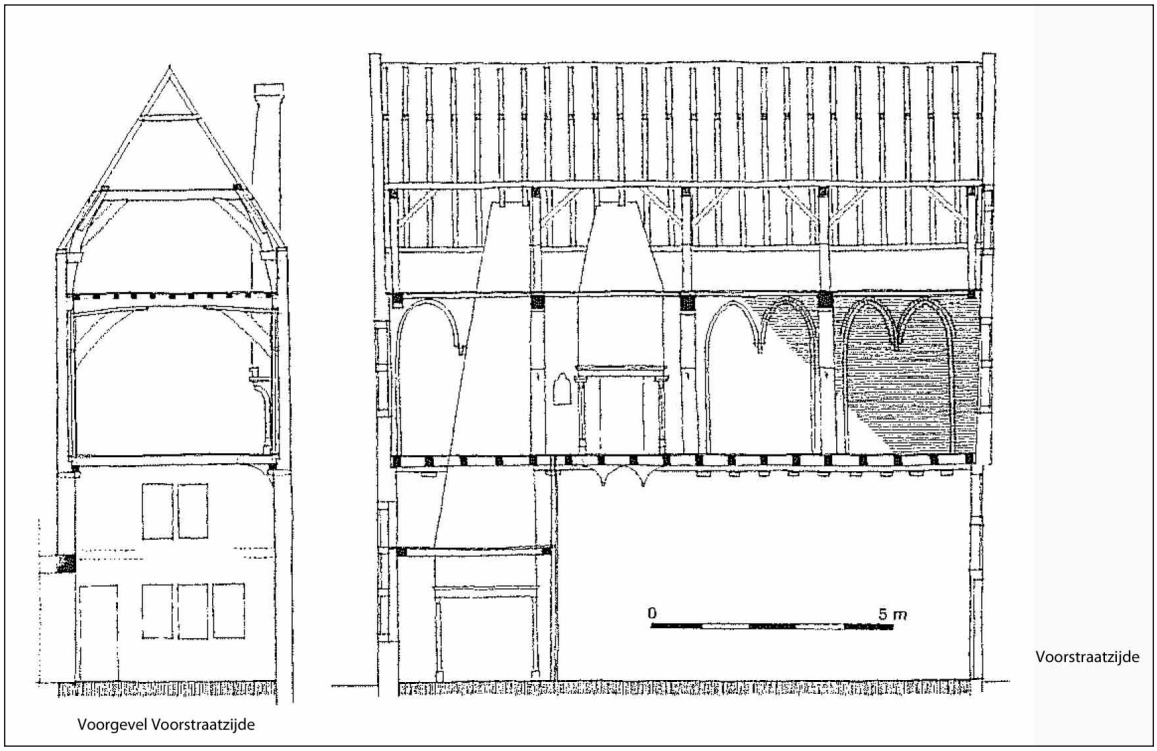

Afb. 6. Reconstructie van het pand Voorstraat 252 gedurende de Late Middeleeuwen, op basis van het bouwhistorisch onderzoek (tekening: A. van Engelenhoven).

De begane grond: het voorhuis en de achterkamer

De achtergevel op de begane grond bleek in het verleden al uitgebroken te zijn. Ditzelfde geldt voor binnenmuren die eventueel aanwezig zijn geweest. De beide zijmuren waren massief opgemetseld in rode bakstenen van hetzelfde formaat als op de eerste verdieping.
Op de begane grond was oorspronkelijk een vloer aanwezig waarvan pas nadat deze was verwijderd duidelijk werd dat het een zeldzaam vloertype betrof. Het gaat om het oudst bekende vloertype in Nederland. De vloer hoorde bij de oudste bouwfase rond 1350 en bestond uit eikenhouten balken van circa 13 x 20 cm, die ongeveer 70 cm uit elkaar lagen en het vertrek van muur tot muur overspanden. De balken vonden een oplegging op een eikenhouten rib die langs de muur lag. Deze rib werd ondersteund door natuurstenen consoles die in de muur waren ingemetseld. De consoles waren uitgevoerd in witte Belgische kalksteen. De dikte (hoogte) ervan bedraagt ongeveer 11 cm, de diepte 45 cm en de breedte varieert tussen 21 en 37 cm. De consoles zijn nauwelijks geprofileerd, alleen de onderzijde is aan de voorkant enigszins afgeschuind. De meeste exemplaren zijn bewaard gebleven.
In de oostelijke zijmuur bevond zich, waarschijnlijk reeds vanaf de bouw rond 1350, direct achter de voorgevel een doorgang naar pand 3: Voorstraat 252a. De later dichtgezette doorgang is vijf meter breed en wordt overspannen door een eikenhouten balk van circa 36 x 36 cm. Ook hier rust de balk op een console van witte Belgische kalksteen. Waarschijnlijk bevindt zich één balk onder de zijmuur van dit huis en een tweede balk onder de zijmuur van het buurhuis. Beide balken worden gekoppeld door een zware ijzeren bout. Een eikenhouten standvink halverwege de overspanning ondersteunt de balk. Direct boven de balk zijn op een afstand van ongeveer 28 cm natuurstenen blokken ingemetseld. De blokken van witte

Belgische kalksteen meten circa 14 cm in het vierkant en zijn nadien aan de voorzijde op het muurvlak afgekapt. Wat de functie van de blokken was is niet duidelijk.
Enkele verticale inkassingen[16] in de muur wijzen op een opdeling in een voorhuis en achterkamer. In de westelijke zijmuur was aan de achterzijde een hangschouw aanwezig. Tegen de achterwand waren hiervan nog enkele 18e –eeuwse tegels bewaard gebleven. Op de plaats van het verwijderde rookkanaal van de schouw was tegen de muur een beroete strook zichtbaar, ook op de eerste verdieping. Daarnaast zijn er aanwijzingen gevonden voor de mogelijke aanwezigheid van een uitgebouwde traptoren. De meest waarschijnlijke plaats hiervoor is aan de oostelijke achtergevel, waar teruggelegen metselwerk tot circa 1,6 m achter de achtergevel en sporen van een inkassing voor een muur aanwezig waren.

Van de eerste bewoners van het pand zijn geen historische vermeldingen bekend. Wel is bekend dat het pand in 1511 in handen was van de bontwerker Daniël Barthoutsz. die het toen verkocht aan Joris Schoer Cornelisz.[17] Joris was de tweede echtgenoot van Geertruyd Ghisbrechts, die later trouwt met Pieter Pieterssz. In 1521 verkoopt Pieter het pand aan de smid Cornelis Janssz. In de koopakte staat vermeldt dat hij 'een huis met erf' heeft gekocht dat naast de *Sinte Nicolaes cappel* gelegen was.[18] Dit was pand 3, dat tegenwoordig deel uitmaakt van Voorstraat 252a (afb. 7).
In 1558 woont de *slootmacker* Jacob Cornelissoen in het pand aan de Voorstraat 252. Waarschijnlijk was dit de zoon van de smid Cornelis Janssz. en het is aannemelijk dat deze familie hier al sinds de 15e eeuw woonde. In de thesaurierrekeningen uit 1463 wordt namelijk ene Jacob Cornelissz. genoemd die eveneens smid was en "bij het Sint Nicolaes Gasthuys" zou wonen.[19]
In 1626 wordt vermeld dat Jan Daniëlsz. in het huis van zijn schoonvader woont. Het gaat hier om het pand Voorstraat 252. Deze man bezat zelf het naastgelegen pand aan de Voorstraat 250 en was zeepzieder.
Na zijn dood in 1632 wordt het pand Voorstraat 252 opgesplitst en verkocht aan de *cleermaecker* Mattheus van der Mijl en Willem Pieterssz. Schaep, die twijnder van beroep was. In 1637 koopt Matthijs van der Mijl ook de andere helft en verkoopt het geheel aan de wijnkoper Jan Staessz. (van Hoogstraten). Hierbij wordt melding gemaakt van een pakhuis achter het huis.[20]
In 1644 wordt het huis weer verkocht, nu aan de kaaskoper Dionys Govartsz. van der Keesel uit Düsseldorf. Hij blijft hier tot zijn dood in 1707 wonen. In het kohier van het lantaarngeld[21] van 1685 wordt hij genoemd als 'Captein', wat verwijst naar de functie van kapitein van het Burgervendel. Een dergelijke functie was alleen weggelegd voor de stedelijke elite en het is daarom opmerkelijk dat in het stuk Voorstraat tussen de Kolfstraat en de Nieuwstraat in 1685 drie capteins worden genoemd.

In 1707 erfde zijn inwonende dochter Sophia met haar kinderen het huis. Haar zoon Hubertus van de Burggraaf, eerst apothecaris in Gorinchem en later koopman in Dordrecht, verkoopt het huis in 1732 aan koperslager Thomas Walpot.
In 1770 gaat het over in handen van een andere koperslager, Bartholomeus Vervel.
Wanneer op last van de landelijke overheid landmeters de bebouwing in 1830 in kaart brengen voor de eerste kadastrale kaart, wordt Vervel nog als eigenaar vermeld.
De bebouwingssituatie is weergegeven op de kadastrale kaart uit 1832. Het bebouwde perceel van Voorstraat 252 (kadasternr. 1081) is langgerekt, heeft een lichthof iets voorbij het midden en een klein erf (afb. 7). De stippellijnen op de kadasterkaart geven aan welke percelen bij welk pand behoren. Hieruit zou opgemaakt kunnen worden dat het vierkante perceel achter de bebouwing van het huidige pand Voorstraat 252a bij het pand Voorstraat 252 zou horen. Op de kaart is te zien dat het huidige perceel Voorstraat 252a uit twee samengevoegde panden bestaat. In het noordelijke pand zou de Sint Nicolaaskapel aanwezig zijn geweest.

16 Voor staande, dragende balken.
17 GAD, inv. 1.15, akte 949 in: Van Heiningen 2002.
18 GAD, inv. 1.15, akte 1212 in: Van Heiningen 2002.
19 GAD, arch. 1, inv. 472, fol. 43v., in: Van Heiningen 2002.
20 GAD, arch. 9, inv. 771, fol. 96., in: Van Heiningen 2002.
21 Straatverlichting was eind 17e eeuw niet in de hele stad aanwezig. In de straten waar wel lantaarns werden ontstoken moesten de huiseigenaren die ervan profiteerden er ook belasting voor betalen. De heffing van lantaarngeld werd op naam opgetekend in het kohier.

In het verlengde hiervan is, doorlopend achter de panden aan de Kolfstraat, een smalle strook grond aangegeven. Dit is mogelijk de oorspronkelijke kolfbaan die achter de Sint Nicolaaskapel (en mogelijke herberg De Colff) zou hebben gelegen.

Hierop is te zien dat het plangebied voornamelijk de langgerekte achtererven van de panden aan de Voorstraat betreft. Alleen in de zuidwesthoek zijn enkele kleinere panden aan de Kolfstraat aanwezig (afb. 7).

Afb. 7. Het plangebied weergegeven op een uitsnede van de kadastrale kaart uit 1832. De huidige percelering is aangegeven in geel en het plangebied in rood. In de tekst genoemde pandnummers zijn gerekend vanaf de Kolfstraat.

Vanaf 1854 woont in het pand aan de Voorstraat 252 de familie van winkelier Dirk van Dijl. Vanaf het jaar 1868 is het in handen van de heer en mevrouw Verrijdt. Op de begane grond is dan een koffiehuis gevestigd. Tussen 1916 en 1934 is er sprake van een koffiehuis, een meubelmagazijn en weer een koffiehuis. Vanaf 1934 huisvest hier een schoenenwinkel. Het naastgelegen pand (Voorstraat 252a) komt in handen van G. Woerdenbach.
In 1955 worden de panden 2, 3 en 4 (252 en 252a) samengevoegd tot één winkelpand, in bezit van Woerdenbach. Hierin is een lederwinkel gevestigd (afb. 8).
In 1978 is achter de panden een nieuwe winkelruimte met magazijn aangebouwd. Dit is het gebouw dat voorafgaand aan de nieuwbouw is gesloopt.

Afb. 8. Het plangebied in 1970, gezien vanaf het Scheffersplein in de richting van de Voorstraat, kruising Kolfstraat. In de gevel zijn in rood de (oorspronkelijke) vier panden aangegeven. De drie linker panden zijn in gebruik als winkelpand van lederwinkel Woerdenbach (Regionaal Archief Dordrecht, inventarisnr. 554_33853).

4. Doel en vraagstellingen

Voor het veldwerk zijn de volgende vraagstellingen[22] geformuleerd:

In hoeverre zijn nog de sporen van de oorspronkelijke oeverwal van de Thure(drith) en de latere dijk, nu de Voorstraat, bewaard gebleven?

Zijn daarop de restanten van woonheuvels (hillen) aan te treffen en zo ja, werden die ook bewoond?

Hoe heeft de bewoning zich ontwikkeld vanaf de Voorstraat naar achteren, langs de Kolfstraat?

In hoeverre is een koppeling te maken met het tussen 1997 en 2001 opgegraven terrein op het Statenplein?

22 Hendriks & Van Engelenhoven 2002.

5. Veldonderzoek

5.1 Methoden

Het veldwerk is uitgevoerd in 2000 en bestond uit een proefsleuvenonderzoek, dat plaatsvond in mei, gevolgd door een begeleiding conform opgraving en booronderzoek in oktober en november. Het onderzoek is uitgevoerd volgens de destijds in de beroepsgroep algemeen geldende normen en volgens de toenmalige wetenschappelijke inzichten, onder de opgravingsbevoegdheid van de gemeente Dordrecht. De bevoegde overheid is de gemeente Dordrecht.

Voorafgaand aan het veldwerk zijn een damwand en 104 heipalen geplaatst. Hierbinnen is, in een put van 15x27 m, gegraven tot een diepte van 0,45 m – NAP. In relatie tot de hoogte van het straatniveau had de put een diepte tussen circa 3 en 3,7 m. Door middel van foto's en tekeningen is één sporenvlak gedocumenteerd. Van de werkput is een noord-zuid profiel (profiel A-H, afb. 9) tot een diepte van circa 0,45 m – NAP[23] gedocumenteerd. Om ook de diepere bodempakketten te documenteren zijn in het diepste vlak van de put zes boringen gezet. De boringen zijn in één boorraai haaks op de Voorstraat en in het verlengde van het pand aan de Voorstraat 252 gezet. Enkele boringen konden worden doorgezet tot in de natuurlijke bodemafzettingen. Daarnaast zijn twee oost-west dwarsprofielen van de put gedocumenteerd. Uit de verschillende bodempakketten en uit een aantal kelders en putten is vondstmateriaal verzameld.

5.2 Onderzoeksresultaten

In de nu volgende paragrafen zal de bodemopbouw van het onderzoeksgebied worden besproken, gevolgd door de bewoningssporen en vondsten.

Hierna volgt eerst een beschrijving van de vier bodemeenheden die zijn onderscheiden. Deze eenheden worden van onder naar boven beschreven en zijn weergegeven in afbeelding 10.

23 Dit is het vlakniveau van de bodem van de werkput.

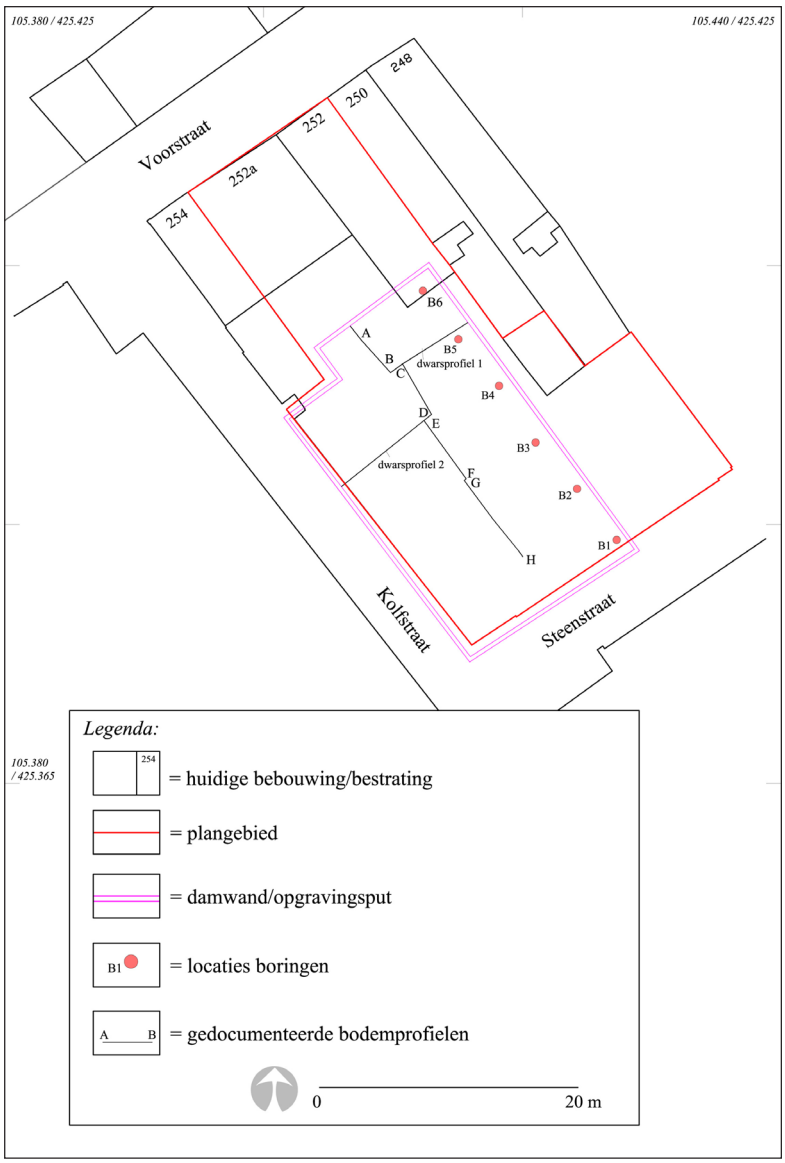

Afb. 9.
Overzicht van de opgravingsput met de locaties van boringen en gedocumenteerde bodemprofielen.

5.2.1 Bodemopbouw

Organisch pakket A
Het pakket bestaat uit een laag bruin veen waarvan alleen de top is aangeboord. De laag is aangetroffen in boring 5 en in één van de proefsleuven, achter de bebouwing van het pand Voorstraat 254.[24] De top in boring 5 ligt op 2,6 m – NAP en in de top van het veen is in de proefsleuf een boom waargenomen. Organisch pakket A betreft zeer waarschijnlijk een intacte veenafzetting die wordt gerekend tot het Hollandveen.

Klastisch pakket 1
Klastisch pakket 1 heeft een dikte van tenminste 66 cm en is een gelaagd pakket grijs-/bruine organische klei met sporadisch hout- en rietresten. De top ligt in het noorden op 1,8 m – NAP (B6) en in het zuiden op 2,2 m – NAP (B3). Het pakket is vermoedelijk een stroomgordelafzetting die waarschijnlijk tot de jongere afzettingen van de Formatie van Echteld behoort.[25] De afzetting bestaat uit premiddeleeuwse oeverwal-/komafzettingen van het historisch bekende riviertje de Thure(drith).

24 Het veen bevond zich hier op 1,8 onder het diepste vlak in de put.
25 De afzettingen van dit pakket zijn alleen gedocumenteerd in de boringen en in een interne rapportage van het veldwerk geïnterpreteerd als antropogene ophogingen. Een betrouwbare interpretatie van de geogenese is alleen mogelijk wanneer dit in een proefsleuf-/put wordt bestudeerd. In deze rapportage wordt een natuurlijke oorsprong van de afzetting aangehouden. Dit is gebaseerd op waarnemingen van de afzettingen aan de Voorstraat 244 door de auteur (Dorst 2011).

Antropogeen pakket 1
Antropogeen pakket 1 bestaat uit een opgebracht pakket donkerbruine, sterk organische klei met houtsnippers, riet en mest. In de boringen 5 en 6 zijn in het vermoedelijk dieper gelegen traject van dit pakket ook strolaagjes aanwezig.[26]
Aan de noordzijde van de put is de top waargenomen op circa 0,6 m + NAP (afb. 10). In zuidelijke richting (naar de Steenstraat) is antropogeen pakket 1 dieper gelegen: ter hoogte van boring 4 ligt de top op circa 0,13 m + NAP. Vanaf hier is de (vermoedelijke) top alleen in de boringen waargenomen. In boring 3 ligt deze op circa 1,4 m – NAP, in boring 1 op 2,3 m – NAP. In het noordelijkste deel van de put heeft het pakket een dikte van circa 240 cm maar in zuidelijke richting neemt dit snel af tot minder dan 100 cm (afb. 10). In het noordelijke deel is in het pakket een staande en een liggende paal waargenomen die mogelijk zijn aangebracht om het opgebrachte pakket op zijn plaats te houden. Op basis van een aantal vondsten uit het pakket kan het mogelijk gedateerd worden in de periode vóór 1300.[27] Het is een ophogingspakket dat gerelateerd kan worden aan de oudste, middeleeuwse bewoning op de oever van de Thure(drith). Gezien het verloop in hoogte heeft het pakket een dijkachtig karakter. Waarschijnlijk gaat het hier om de zuidelijkste grens van de achtererven van huizen die meer naar het noorden langs de Voorstraat lagen.

Antropogeen pakket 2
Antropogeen pakket 2 is een sterk heterogeen ophogingspakket. Het bestaat uit diverse ophogingslagen van blauwgrijze tot lichtbruin-grijze zandige klei. Tijdens de opgraving zijn hierin de meeste vondsten aangetroffen. Sommige lagen uit het pakket zijn enigszins scherp te dateren in de periode 14^{e} eeuw en begin 15^{e} eeuw, maar het verlengde van deze lagen was niet over de gehele put te volgen. Het gaat om een pakket dat is ontstaan door eeuwenlang opwerpen van grond en afval. Hierin zijn op diverse dieptes muurresten, ingravingen en palen uit verschillende bouwfasen aanwezig. Het pakket is slechts als geheel te dateren tussen circa 1300 en 1900.

5.2.2 Sporen en structuren
Tijdens het veldwerk zijn bewoningssporen gedocumenteerd die gedateerd kunnen worden in de Late Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd, tussen circa het einde van de 13^{e} en de 18^{e} eeuw. De oudste bewoningsperiode vertegenwoordigt de middeleeuwse houtbouwfase, die te dateren is vóór 1300. Uit deze periode zijn ophogingspakketten, palen en losse vondsten aangetroffen. De meeste bewoningssporen die zijn gedocumenteerd dateren uit de hierop volgende periode en betreffen bakstenen muren, vloeren, putten en kelders van enkele middeleeuwse panden en de daarop volgende postmiddeleeuwse aanbouwen en verbouwingen. In de huizen waren (beer)kelders en –putten aanwezig. Op basis van de verschillende bouw- en ophogingsfasen en dateringen van verschillende vondstcomplexen, zijn de sporen ingedeeld in drie bewoningsperioden namelijk:

Middeleeuwse houtbouwperiode: vóór circa 1300-1350
Middeleeuwse baksteenbouw: 14^{e}-15^{e} eeuw
Postmiddeleeuwse periode: 16^{e}-20^{e} eeuw

Hieronder worden de verschillende sporen per bewoningsperiode besproken. Uit een aantal (beer)kelders is vondstmateriaal verzameld. Dit wordt per vondstcomplex besproken.

De middeleeuwse houtbouwperiode: vóór circa 1300-1350
Bewoningssporen uit deze periode bestaan uit een ophogingspakket met vondsten en houtwerk dat alleen is gedocumenteerd in de profielen (afb. 10). Het gaat om enkele palen die aanwezig zijn in het oudste ophogingspakket, op circa 18-22 m vanaf de Voorstraat (afb.11).[28]

26 Deze zijn in B6 aanwezig op 1,7 m – NAP en in B5 op 0,9 en 2,7 m – NAP.
27 Uit bodemlagen in het profiel zijn slechts enkele aardewerkscherven verzameld. Het grootste deel van het, in het vlak verzamelde, aardewerk was niet gekoppeld aan een bepaald bodempakket. Een scherpe, betrouwbare datering voor de verschillende bodempakketten was moeilijk te bepalen.
28 Voor de palen zijn geen spoornummers uitgegeven. De top van het hout is aanwezig rond 0 m NAP. Afbeelding 11 is een projectie van de palen op basis van de profieltekening. Ze zijn in het veld niet op een vlaktekening gedocumenteerd.

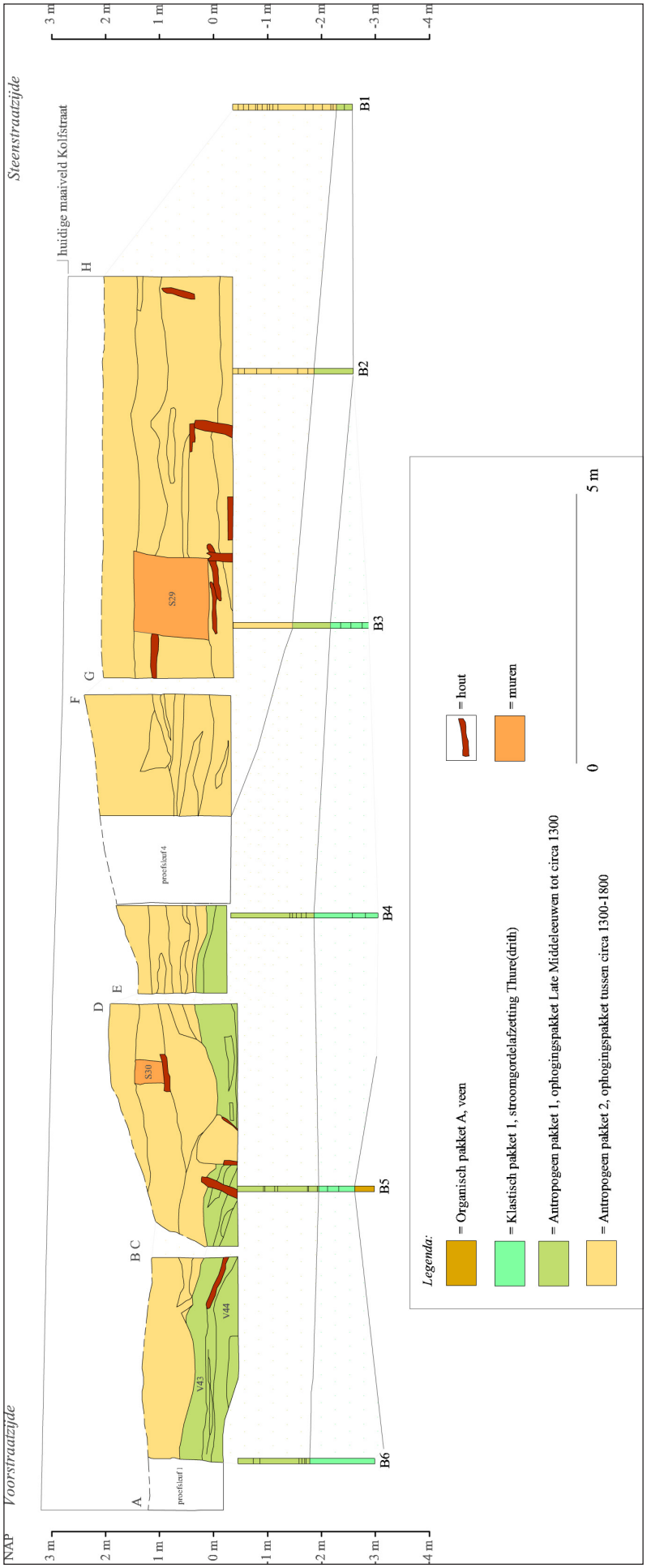

Afb. 10. Overzicht van het noord-zuid lengtebodemprofiel A–H van de opgravingsput, met daaronder de bodemprofielen uit de boringen. Voor de ligging van de profielen en boringen, zie afb. 9.

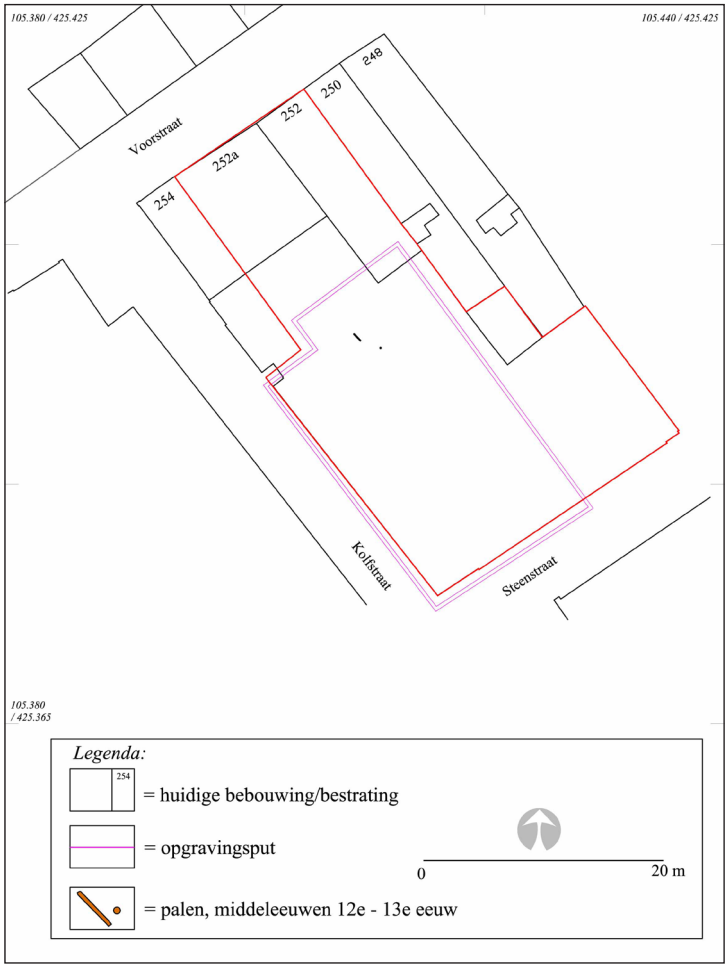

Afb. 11. Ligging van de palen uit de Middeleeuwen, vermoedelijk vóór 1300-1350.

Dergelijke palen in dezelfde afzetting zijn ook waargenomen aan de Voorstraat 244.[29] Hier waren ze in een rij haaks op de Voorstraat aanwezig. Gezien de afstand tot de Voorstraat hebben de palen waarschijnlijk geen deel uitgemaakt van huizen. Mogelijk zijn ze aangebracht om de grond van het oudste ophogingspakket op zijn plaats te houden en het geheel te verstevigen. Een functie als erfscheiding is echter ook niet uitgesloten.

De middeleeuwse baksteen-bouwperiode: 14e-15e eeuw

De bewoningssporen uit deze periode bestaan uit enkele muren die op basis van het baksteenformaat gedateerd kunnen worden in de 14e en 15e eeuw (afb. 12). De (vermoedelijk) oudste muren zijn gemaakt van bakstenen met formaten tussen 25 x 12 x 6/7 cm en 24 x 11,5 x 7 cm.[30] Aangezien de bakstenen uit het pand Voorstraat 252 met een lengtemaat van 22 cm geassocieerd zijn met een dendrochronologische datering van 1350 (uit een moerbalk), kunnen deze muren mogelijk van oudere datum zijn.[31] Voorlopig wordt echter ook hiervoor een datering vanaf circa het midden van de 14e eeuw aangenomen.[32]

Het gaat om buiten- en binnenmuren van panden, perceelscheidingen en een aangebouwde kelder. Op basis van de perceelsgrenzen van het kadaster uit 1832 is de bebouwingsgeschiedenis van de vier panden in te delen.

29 Dorst 2011.

30 Grootste formaat: Sporen 1, 2, 3, 8, 10, 13, 15 en 16. S11 vormt dieper gelegen een hoek met S13, maar heeft een jongere opbouw. S16 is het verlengde van de oostgevel van het pand Voorstraat 254. Onder de bestaande bebouwing is het oudste baksteenformaat waargenomen, in het vlak was een jongere opbouw aanwezig met het formaat 22 x 11 x 6 cm. Kleinere formaat: S16, S7, S23, S25 en S27.

31 In de regel wordt het formaat van de gebruikte bakstenen steeds kleiner naarmate de stenen recenter worden. Deze stenen zijn met 22 cm kleiner dan de stenen uit de vermoedelijk oudste muren (24 cm), maar de dendrochronologische datering komt uit op 1350. De mogelijkheid bestaat dus dat deze kleinere stenen even oud zijn als de stenen met een lengte van 24 cm en dat in Dordrecht dus al vroeg met kleinere stenen werd gewerkt (in ieder geval vanaf ca. 1350), of dat de muren van een groter formaat stenen ouder zijn dan we nu denken, mogelijk laatste kwart 13e eeuw.

32 Dit is gedaan op basis van de keramiek die (waarschijnlijk) is aangetroffen in ophogingspakketten onder dit muurwerk. De bulk van de keramiek dateert uit de 13e en 14e eeuw. Ook de keramiek uit een beerkelder op het achtererf dateert vanaf 1350 (S29).

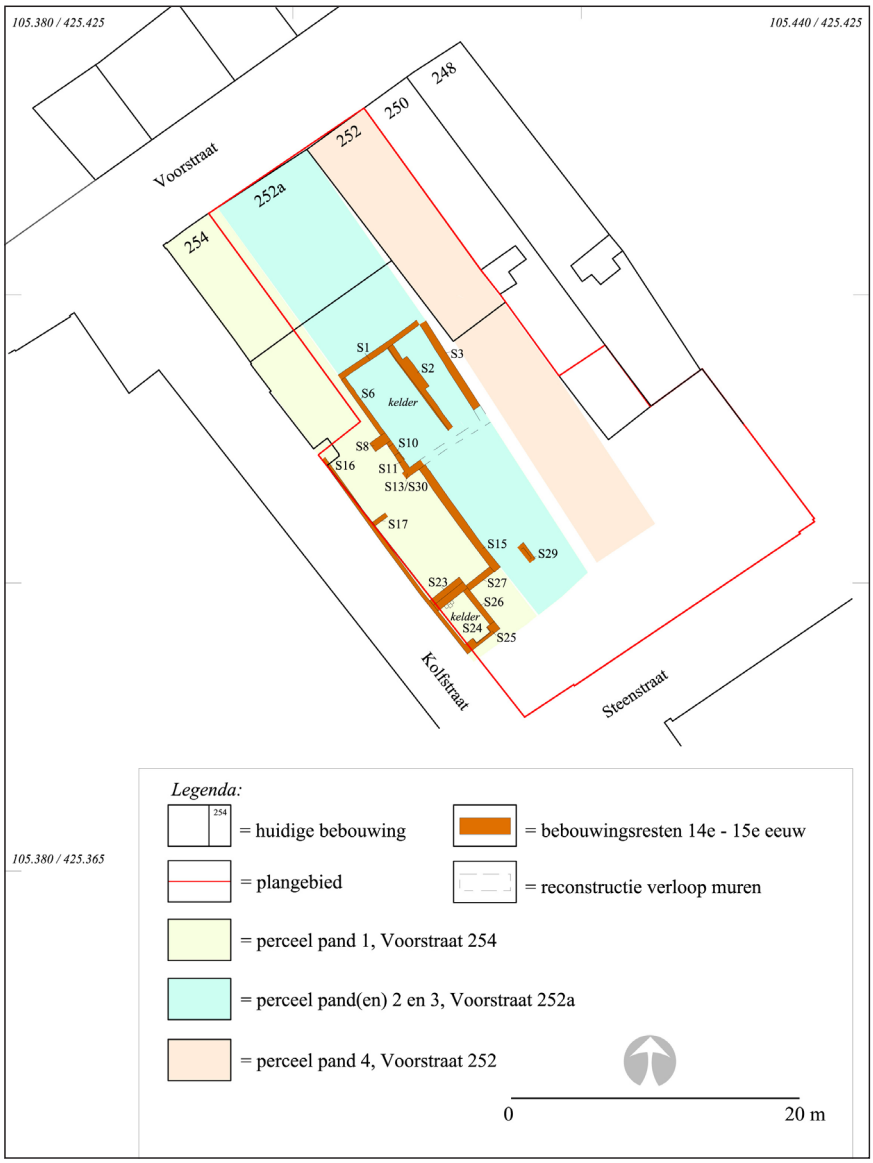

Afb. 12.
Bebouwingsresten uit de Middeleeuwen.

Perceel pand 1, Voorstraat 254

Het muurwerk op dit perceel betreft mogelijk delen van de oudste fase van een huis, bestaande uit een perceelsscheidingsmuur en een keldertje. Waarschijnlijk is sprake van fasering in het muurwerk. Op basis van baksteenformaten zijn de muren S8, S11 en S15 de oudste muren. Deze zijn tussen de 40 en 50 cm breed en waren waarschijnlijk de buitenmuren van een groot pand. Muur S13 is oorspronkelijk (vermoedelijk) langer geweest en kan de achtergevel van de oudste fase van het huis zijn geweest. Muur S15 kan een zijgevel van de oudste fase van het huis zijn geweest, maar ook een perceelscheidingsmuur of een muur van het pand op het belendende perceel. Van het oudste huis op dit perceel kan geen betrouwbare reconstructie worden gegeven.
Van muren en keldertje S16, S17 en S23-S27 is niet duidelijk of deze uit de Middeleeuwen dateren. De westelijke muur (S16) was één-steens breed (22 cm) en kan gezien deze breedte mogelijk een perceelscheidingsmuur zijn geweest. De muren S17 en S27 behoorden ook tot deze fase, evenals het keldertje dat zich achteraan op het perceel bevond. De kelder had een vloeroppervlak van circa 3 x 2,2 m met een plintlaag en vloer van geglazuurde, keramische plavuizen.[33] De wanden waren bestreken met een kalklaag. De kelder had aan de zuidzijde waarschijnlijk een lichtvenster of zelfstandige toegang vanaf het achtererf.[34]

33 Spoornummer S24, formaat plavuizen 22 x 22 x 4 cm.
34 In de opvulling van het keldertje was een fragment van een porseleinen olielamp aanwezig (vnr. 34). De einddatering van gebruik kan gedateerd worden in de 19e -20e eeuw.

De bebouwingsgeschiedenis van dit perceel is vermoedelijk als volgt:
Gedurende de 14e-15e eeuw is er mogelijk sprake van het achterhuis van een groot pand, waarvan S13 de achtergevel kan zijn geweest. Het pand kan ook langer zijn geweest indien de oostelijke muur (S15) een buitenmuur van dit pand was. Het achterhuis is mogelijk later deels afgebroken en omgevormd tot een ommuurd binnenterrein, waarbij het van de Kolfstraat gescheiden was door muur S16. Het is niet duidelijk of dit in de Middeleeuwen of in de postmiddeleeuwse periode is gebeurd. Het binnenterrein (of achterhuis) had mogelijk een zuidelijke entree (S27) naast het keldertje. Of het hier daadwerkelijk om een achterhuis gaat is overigens niet zeker, het muurwerk kan ook van een aanbouw van een pand aan de Voorstraat zijn geweest.

Perceel pand(en) 2 en 3, Voorstraat 252a

De muren op deze percelen zijn waarschijnlijk de buiten- en binnenmuren van het achterhuis van een groot middeleeuws pand. Dit deel van het huis dateert naar verwachting ook vanaf circa het midden van de 14e eeuw.[35] In vergelijking met de afmetingen van het middeleeuwse pand dat is gevonden aan de Voorstraat 244[36] lijkt het aannemelijk dat het hier om één groot huis gaat. De muren S6 en S3 waren de zijgevels, muur S13/S30 de achtergevel[37] en muur S1 de scheidingsmuur tussen het voor- en achterhuis. De funderingsdiepte van de buitenmuur varieert: de onderkanten van de muren S1 en S2 liggen in het noorden op circa 1,6 m + NAP en de achtergevel S13/S30 aan de achterkant van het pand op circa 0 m NAP. Waarschijnlijk was er in de oudste fase in het achterhuis sprake van een gewelfde kelder met een breedte van circa 6 m en een lengte van 7,5 m.
Van de oorspronkelijke vloer(verharding) zijn geen resten aangetroffen.[38] Opmerkelijk is dat zich in de oudste fase al een scheidingsmuur in de kelder (S2) bevindt. Hoewel het niet duidelijk is of er sprake is van fasering, kan het mogelijk wijzen op gescheiden gebruik van de kelder, misschien door verschillende eigenaren.
Op het achtererf was een vrijstaand bakstenen (beer)keldertje/secreet met een diepte van 2 m aanwezig (S29).[39]

Vondstmateriaal uit (beer)keldertje S29

In het beerkeldertje zijn verschillende vondsten aangetroffen, waaronder keramiek, metaal en leer.[40] De metaal- en leervondsten uit de kelder betreffen een strip ijzer en een gesp met leer. De keramiek bestaat uit de bakseltypen roodbakkend aardewerk, blauwgrijs aardewerk, proto-steengoed en steengoed 1. Het roodbakkend aardewerk betreft fragmenten van keuken- en tafelgerei waaronder enkele (minstens drie) bakpannen, grapes, kannen, kommen en een vetvanger. De bakpannen worden gekenmerkt door een bolle bodem en zijn inwendig spaarzaam voorzien van loodglazuur (afb. 13).[41] Ook de (fragmenten) van kommen en grapes zijn alleen inwendig voorzien van loodglazuur. Twee van de kommen hebben een dekselgeul. Het blauwgrijs aardewerk bestaat uit een mogelijke kan en een kom, het steengoed betreft drinkkannen, waaronder wellicht een trechterbeker. Op basis van de bakseltypen en overige kenmerken van de keramiek kan de beerkelder gedateerd worden in de periode 1350-1450.[42]

---

35 Het opgaande deel van de muren is tussen 40 en 50 cm breed. De funderingen zijn aan de buitenzijde breed vertand en hebben aan de basis een breedte van circa 1 m. De muren staan op liggende houten balken.

36 De muren van dit pand hadden een vergelijkbare dikte en ook het baksteenformaat is gelijk. Dit huis is op basis van een geassocieerde beerkelder op het achtererf te dateren in het eerste kwart van de 14e eeuw. Dorst 2011.

37 Op een dieper niveau is het verloop van achtergevel S13 mogelijk waargenomen in het profiel (S30, afb. 10).

38 De kelder is in latere periodes verbouwd en hergebruikt.

39 Baksteenformaten 22 x 11 x 6 / 20 x 10 x 5 cm. Deze is alleen opgetekend in het profiel en het zou gaan om een 'bak' met een diepte van 2 m. Van één zijde wordt vermeld dat deze een lengte heeft van 1,5 m. Over de vulling zijn geen gegevens bekend.

40 Vondstnummer 68.

41 Waarschijnlijk een (variant op) r-bak-33. Determinatie M.C. Dorst.

42 Het proto-steengoed kent een vroegere datering maar het betreft in dit complex slechts 1 scherf.

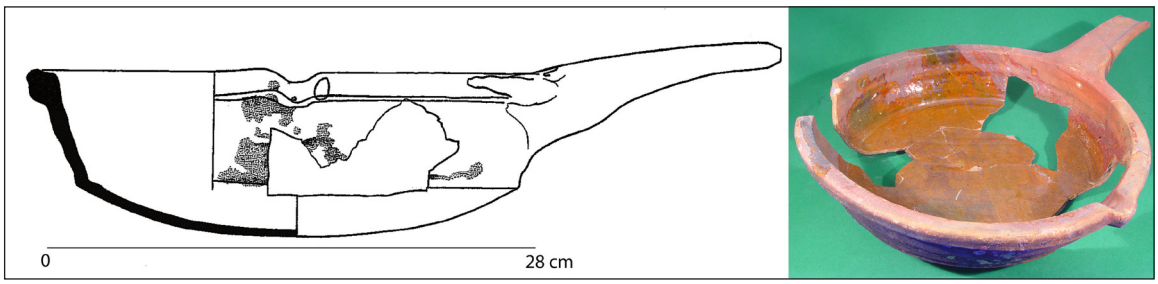

Afb. 13. Eén van de bakpannen van roodbakkend aardewerk uit (beer)kelder S29.

Perceel pand 4, Voorstraat 252

Op dit perceel zijn geen muren aangetroffen die in de Middeleeuwen gedateerd kunnen worden. Blijkbaar is het nog aanwezige woonhuis uit 1350 aan de Voorstraat nog de oudste bakstenen bebouwing op het perceel.

De postmiddeleeuwse periode: 16e-18e eeuw

Bewoningssporen uit deze periode bestaan uit enkele muren, vloeren, trappen en putten die op basis van het baksteenformaat gedateerd kunnen worden in de 17e en 18e eeuw (afb. 14). Het formaat van de gebruikte bakstenen varieert tussen 16 x 8 x 4 cm en 18 x 9 x 5 cm.[43] In welke mate de bebouwing uit de Middeleeuwen in de navolgende eeuwen nog aanwezig is, is niet voor alle percelen duidelijk.

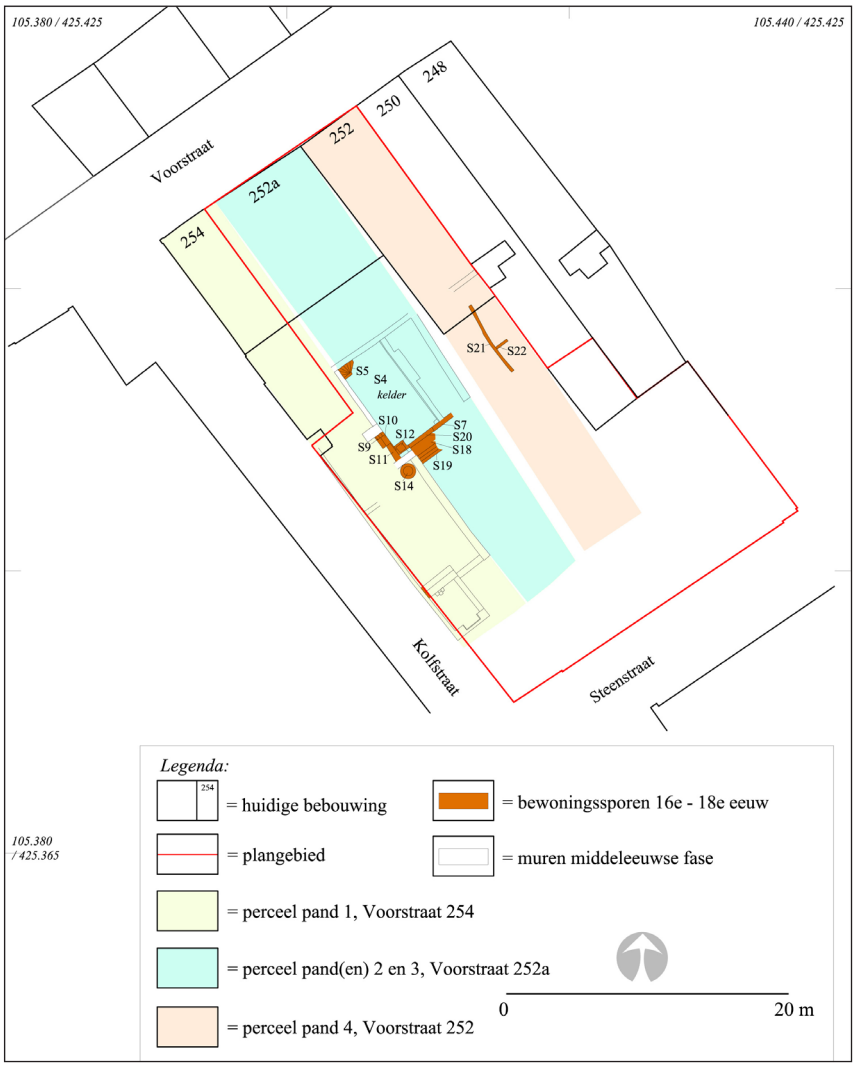

Afb. 14. Bebouwingsresten uit de 16e-18e eeuw.

43 Muren, spoornummers: S5, S10 (2e fase opbouw), S11 (2e fase opbouw), S12, S14, S19, S21 en S22.

Perceel pand 1, Voorstraat 254

De muren S10 en S11 werden voorzien van een nieuwe opbouw. Hierbinnen is vloerverharding aanwezig die bestaat uit keramische plavuizen met een formaat van 22 x 22 x 3 cm. Verder zuidelijk is in de hoek van de muren S13 en S15 een ronde put aangelegd (S14). De put van gele ijsselsteentjes had een diameter van 1,2 m.[44] De diepte was ten minste 2,7 m, de vulling bestond uit grijs zand en bouwpuin. Vermoedelijk was het een waterput uit de 17e of 18e eeuw.

Perceel pand(en) 2 en 3, Voorstraat 252a

Het pand heeft in deze periode mogelijk een nieuwe achtergevel gekregen (S7). In de zuidelijke hoek werd een brede bakstenen trap gebouwd die uitkwam op een plavuizen vloertje (S18) en via een bakstenen dorpel (S20) toegang gaf tot de kelder (S4), (afb. 15).[45]

Afb. 15. Plavuizen keldervloer (S4) in het westelijke kelderdeel achter Voorstraat 252a, gezien in de richting van de Steenstraat.

Op de keldervloer (S4) waren keramische plavuizen aanwezig met een formaat van 22 x 22 x 3 cm. De kelder kon vanuit de bovenverdieping van het achterhuis via een bakstenen wenteltrap (S5) worden betreden (afb. 16).[46]

Afb. 16. Bakstenen wenteltrap (S5) die toegang gaf tot het westelijke kelderdeel achter Voorstraat 252a, gezien in westelijke richting.

44 Baksteenformaat 16 x 8 x 4 cm.
45 Spoor 19, baksteenformaat 18 x 9 x 4,5 cm, plavuizen S18 formaat 22 x 22 x 4 cm, dorpel baksteenformaat 18 x 9 x 4 cm.
46 Baksteenformaat 18 x 9 x 4 cm.

In de zuidwesthoek bevond zich een vierkante put (S12).[47] De vulling bestond uit bouwpuin. Waarschijnlijk betreft het een waterput uit de 17e of 18e eeuw.
De kelderfase kan gedateerd worden in de postmiddeleeuwse periode op basis van een (funderings)laag van bakstenen met een klein formaat.[48] In een latere fase is de kelder hergebruikt als beerkelder. De vondsten uit de vulling leveren geen scherpere datering voor de periode van hergebruik als beerkelder. Alleen een fragment kleurloos glas, mogelijk de bodem van een wijnglas en een onversierde steel van een tabakspijp worden als vondsten genoemd.[49]

Perceel pand 4, Voorstraat 252
Uit de postmiddeleeuwse fase zijn twee muren aangetroffen: S21 en S22. Het gaat om enkelsteens muren van bakstenen met een formaat van 18 x 9 x 5 cm. Het is onduidelijk of dit aanbouw- of perceelscheidingsmuren waren.

5.2.3 Vondsten

Het grootste deel van de vondsten komt uit verschillende ophogingslagen. Het gaat hoofdzakelijk om vondsten uit de Middeleeuwen. Indien het materiaal uit de postmiddeleeuwse periode betreft, dan is dat per vondst vermeld.

In de ophogingslagen zijn vondsten aangetroffen van verschillende materiaalcategorieën, waaronder keramiek, glas, leer, textiel, metaal, hout, been en bouwmaterialen. Daarnaast zijn voedselresten gevonden, waaronder dierenbotten en schelpen. Op de keramiek na is niet al het (gefragmenteerde) materiaal uit deze categorieën gedetermineerd. Wel is van de bijzondere gebruiksvoorwerpen uit de materiaalcategorieën natuursteen, hout, leer, textiel en been, waar mogelijk, het type voorwerp bepaald. Voor de bijzondere metaalvondsten is in 2012 een aanvullende determinatie gedaan door dhr. M.C. Dorst en dhr. L. de Vlaming. De munten zijn gedetermineerd door dhr. J. Koonings, de natuurstenen vijzel door mevr. C. Lugtenburg.

De keramiek is gedetermineerd en uitgewerkt in een materiaalscriptie door mevr. M. Tump.[50] De determinatie en classificatie zijn niet uitgevoerd conform het 'Classificatie Systeem voor Laat- en Post Middeleeuws aardewerk en Glas'. Voor deze rapportage, 'Dordrecht Ondergronds 36', zijn enkele objecten nader bekeken en is achteraf alsnog het Deventer-type bepaald.[51] Onderstaande informatie over de keramiek is grotendeels gebaseerd op de uitwerking en rapportage van mevr. M. Tump. De tekeningen zijn van dhr. H. Hohmann en dhr. P. van Welsenis.

Keramiek
De oudste scherf uit de ophogingspakketten is een fragment terra sigillata van een bord uit de Romeinse tijd.[52] Aangezien de scherf in een van elders aangevoerd pakket grond zat, is het niet te zeggen of dit een aanwijzing is voor de mogelijke aanwezigheid van bewoning in de directe omgeving gedurende de Romeinse Tijd.

Het merendeel van de keramiek is te dateren in de periode 1200-1500 en betreft de bakseltypen kogelpot aardewerk, roodbakkend aardewerk - waaronder Vlaams hoogversierd aardewerk -, witbakkend aardewerk - waaronder Pingsdorf, Maaslands, Zuid-Limburgs, Dieburger waar, Weiche Ware, Keuls en Langerweher aardewerk -, blauwgrijs en grijsbakkend aardewerk en steengoed - waaronder proto-steengoed, bijna-steengoed en echt steengoed, zonder en met oppervlaktebehandeling.
Een klein aantal scherven betreft keramiek uit de Nieuwe Tijd en is te dateren tussen 1500 en 1900. Hierbinnen komen de bakseltypen roodbakkend aardewerk, Frans aardewerk, steengoed 2, majolica, faience, porselein en industrieel aardewerk voor. De keramiek die met zekerheid dateert uit de periode ná 1500 wordt niet besproken in deze rapportage: uit deze periode is vrijwel niets verzameld.

47 Baksteenformaat 18 x 9 x 4,5 cm.
48 Baksteenformaat 18 x 9 x 4 cm.
49 Het betreft vondstnummer 27, het nummer is niet direct geassocieerd met spoor S4, maar er wordt vermeld dat het uit de grote beerkelder afkomstig is.
50 Tump 2002, Universiteit van Amsterdam.
51 Dit is het zogenaamde Deventer-systeem, dat wordt beheerd en bijgehouden door de Stichting Promotie Archeologie. Determinaties M.C. Dorst.
52 Vondstnummer 51.

Kogelpot aardewerk

In totaal zijn 46 scherven kogelpot aardewerk aangetroffen. De enige voorkomende vorm is een bolvormige kookpot waarbij zowel vierkante als afgeronde randen voorkomen (afb. 17).[53] Enkele randen zijn voorzien van een dekselgeul, maar versieringen of andere oppervlaktebehandelingen zijn niet aangetroffen. Sommige stukken kogelpot aardewerk in dit keramiekcomplex vertegenwoordigen mogelijk de overgangsfase van 'echt' kogelpot aardewerk naar roodbakkend aardewerk en kunnen gedateerd worden in de eerste helft van de 13e eeuw.

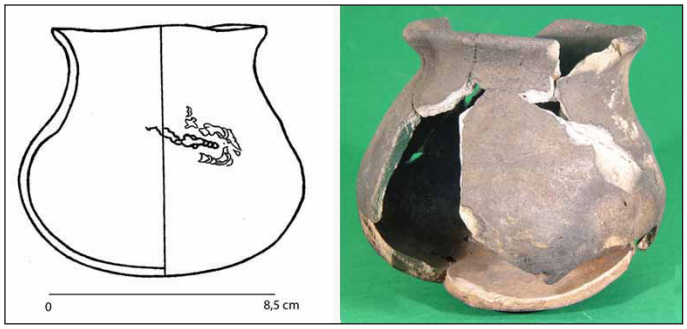

Afb. 17. (Archeologisch) complete kogelpot uit het ophogingspakket.

Roodbakkend aardewerk

Het roodbakkende aardewerk in dit vondstcomplex is voornamelijk afkomstig uit de vroegste productieperiode, tussen 1200-1450. In mindere mate zijn ook scherven uit de periode 1450-1700 aanwezig. In totaal werden 843 scherven roodbakkend aardewerk aangetroffen.[54] Onder de vormtypen bevinden zich bakpannen, borden, grapen, kommen, vetvangers, vuurstolpen, potten, kannen, bekers, deksels, kandelaars, bloempotten, zalfpotten, braadspitten en een zoutschaaltje of spaarpot.

Bakpannen zijn met een relatief groot aantal (fragmenten) aanwezig. Op basis van de holle stelen zijn de meeste exemplaren te dateren in de 13e en 14e eeuw (afb. 18). Bakpannen met een massieve steel zijn echter ook aangetroffen. Deze kunnen in de tweede helft van de 15e eeuw of iets later gedateerd worden. De pannen zijn vaak inwendig voorzien van loodglazuur en soms is een schenktuit of een golfrand aanwezig. Pannen met een golfrand kunnen in de eerste helft van de 14e eeuw gedateerd worden.

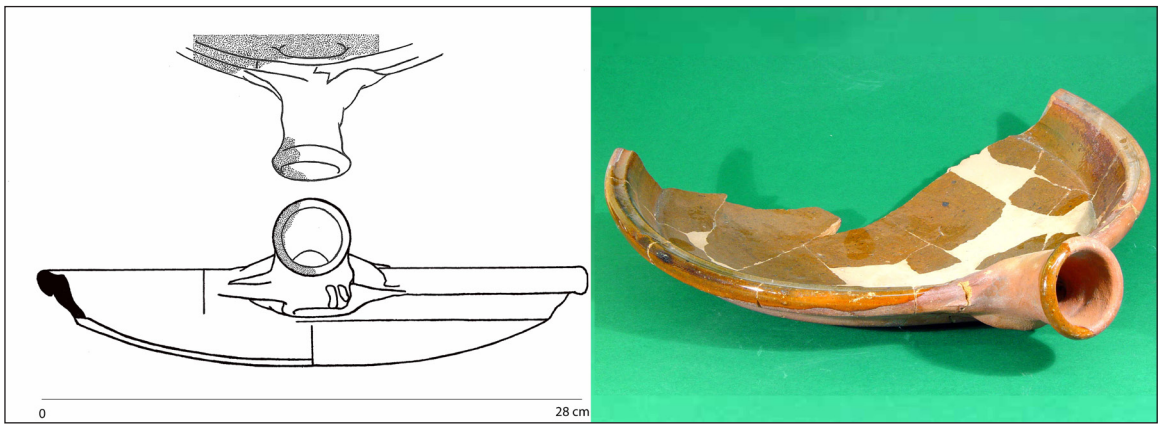

Afb. 18. Bakpan van roodbakkend aardewerk. Deze heeft een holle steel en dateert uit de 13e eeuw (vnr. 61). Ook de bakpan uit beerkelder S29 (afb.13) dateert uit deze periode.

Naast bakpannen zijn ook enkele bordfragmenten gevonden, die in de periode vóór 1550 gedateerd kunnen worden. Het gaat om borden met een sgraffitoversiering.[55]
Onder de (fragmenten van) grapen bevinden zich enkele exemplaren die op basis van een slibbogenversiering te dateren zijn in de periode 1375-1425. Daarnaast zijn (fragmenten van) kommen aangetroffen. Deze zijn inwendig en uitwendig vaak voorzien van (spaarzaam) loodglazuur. Eén vrijwel complete kom is inwendig voorzien van enkele vlekken donkergroen glazuur en uitwendig ongeglazuurd. Dit exemplaar heeft een geknepen standvoet (afb. 19).

53 Vierkante randen: vondstnrs. 50, 51, 53, 54, 56, 60 en 62. Afgeronde randen: vondstnrs. 55 en 65.
54 Roodbakkend aardewerk is onder vrijwel elk vondstnummer aanwezig. Het aardewerk uit de verschillende perioden (middeleeuws en postmiddeleeuws) is in het onderzoek van Tump echter niet gescheiden behandeld of te behandelen geweest. Op basis van vormtype en glazuur zijn sommige stukken echter wel aan een periode toe te schrijven.
55 Vnrs. 54 en 69.

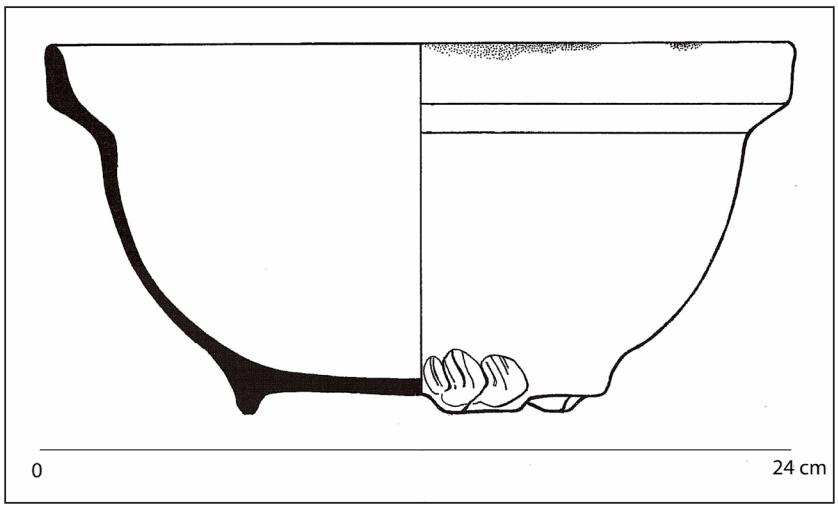

Afb. 19. Kom van roodbakkend aardewerk uit de middeleeuwse periode.

Eén komfragment heeft een sgraffitoversiering op de spiegel (afb. 20).[56] Deze kom heeft een standring en is inwendig geheel voorzien van loodglazuur. Op de spiegel is een gekroond hart gekerfd met de (gedeeltelijke) tekst "*RIA*" in gotische letters. De kom kan gedateerd worden in de periode 1450-1550.

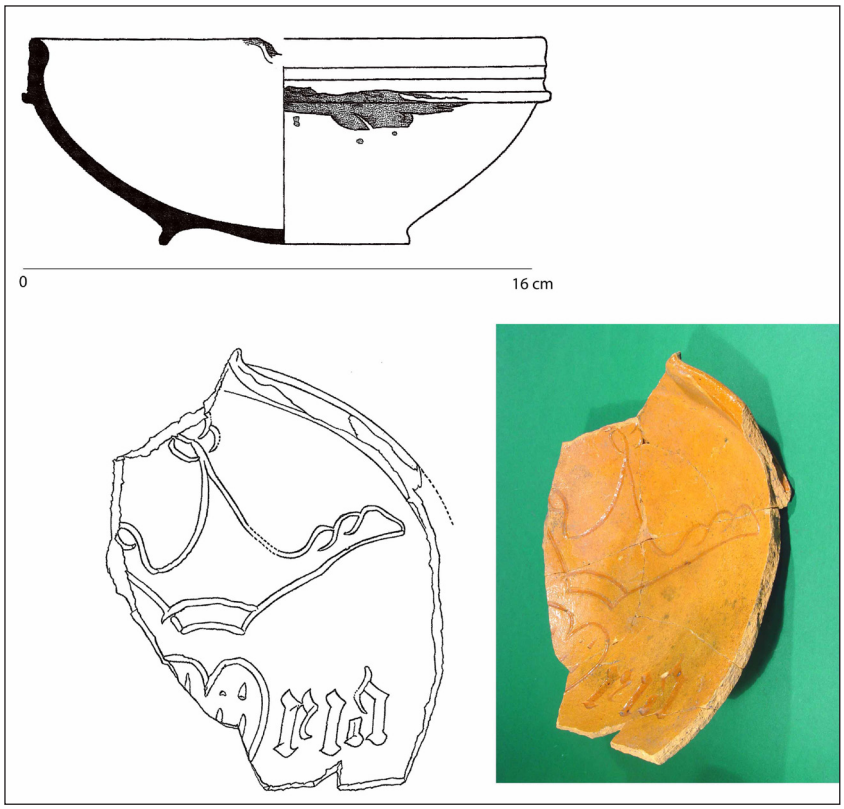

Afb. 20. Komfragment met sgraffitoversiering op de spiegel.

Fragmenten van vetvangers en vuurstolpen zijn in kleine aantallen aanwezig.[57] Ze zijn op basis van stijlkenmerken te dateren in de Middeleeuwen.
Onder de potten is één compleet middeleeuws exemplaar aanwezig (afb. 21). De pot heeft geprolongeerde draairibbels en geknepen standlobben.

56 De kom (vnr. 42) is in de rapportage van Tump vermeld onder de 'schalen'.
57 Vetvangers vnrs. 19, 23, 35 t/m 37, 50, 52, 58, 60 t/m 62, 64 t/m 68, 70 en 71. Vuurstolp vnrs. 15, 19, 59, 62, 66 en 71.

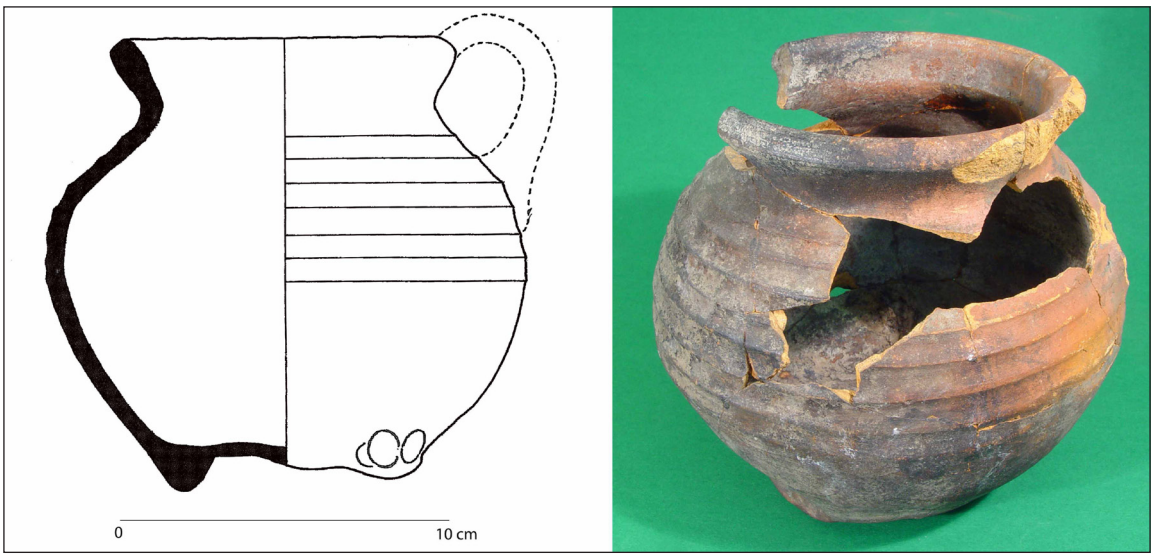

Afb. 21. Pot van roodbakkend aardewerk.

Ook de fragmenten van kannen, bekers en een kandelaar (vnr. 39) zijn op basis van het spaarzame loodglazuur en de geknepen standvinnen te dateren in de 13e en 14e eeuw. Een bijzonder voorwerp van roodbakkend aardewerk is een fragment van een braadspitoplegger.[58] Dit is een blok met gaten, waarin metalen spiesen staken. Hieraan werd vlees gestoken. Het fragment is voorzien van een geometrische, gekerfde versiering en dateert uit de Middeleeuwen (afb. 22).

Afb. 22. Fragment van een braadspitoplegger van roodbakkend aardewerk (vnr. 66, tek. 16).

58 Vnr. 66.

Ten slotte is onder vondstnummer 55 een bodemfragment gevonden dat is voorzien van enkele spatten loodglazuur.[59] Het betreft de bodem van een zoutschaaltje of spaarpot (afb. 23).[60] Deze vondst dateert waarschijnlijk uit de Middeleeuwen.

Afb. 23. Bodemfragment van een zoutschaaltje of spaarpot van roodbakkend aardewerk.

Vlaams hoogversierd aardewerk

'Vlaams hoogversierd aardewerk' is roodbakkend aardewerk dat vaak rijk gedecoreerd en geglazuurd is. Daarnaast is er (vaak) een witte sliblaag aanwezig. Dit aardewerk is te dateren in de periode eind 12e – midden 14e eeuw en werd voornamelijk geproduceerd in Vlaanderen (Brugge, Antwerpen en Kortrijk), maar ook in Nederland (Aardenburg, Haarlem). Het kan worden beschouwd als luxe tafelwaar die voornamelijk door de gegoede burgerij werd gebruikt.
Tijdens het onderzoek zijn 57 scherven hoogversierd aardewerk aangetroffen.[61] Het grootste deel betreft fragmenten van kannen waarop versieringen aanwezig zijn zoals radstempels, schub-appliques, florale slibdecoratie's, florale appliques (bramen), geometrische, gekerfde appliques en chevron-achtige inkervingen.[62] Daarnaast zijn de kannen behandeld met groene, gele, bruine en (vuile) kleurloze loodglazuur (afb. 24). Mogelijk kunnen ook enkele aanwezige fragmenten van vetvangers tot het hoogversierde aardwerk gerekend worden.[63]

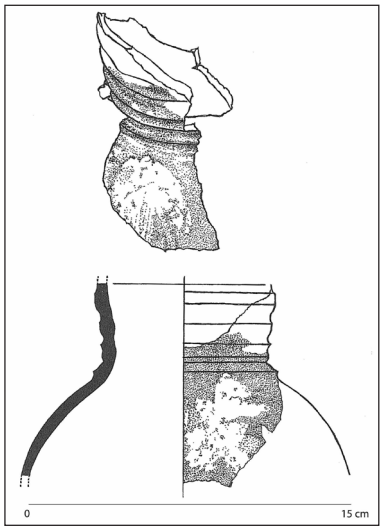

Afb. 24. Deel van een kan van Vlaams hoogversierd aardewerk uit het ophogingspakket (vnr. 48).

Pingsdorf aardewerk

Het Pingsdorf aardewerk in dit vondstcomplex kan gedateerd worden in de laatste productiefase, namelijk de 13e eeuw. Het gaat in totaal om 57 scherven. Hieronder zijn de vormtypen tuitpot, kogelpot, grape en kom aangetroffen.[64]

Maaslands witbakkend aardewerk

Dit baksel is in relatief grote hoeveelheden aanwezig en kan op basis van uiterlijke kenmerken gedateerd worden in de periode 12e-13e eeuw.[65] In totaal zijn 1123 scherven gevonden. De aanwezige vormtypen zijn: (tuit)pot, kan, kom, vetvanger, spaarpot, (mogelijk) beker, zuigfles, rammelaar en miniatuur.[66]

59 Wellicht betreft dit een importstuk roodbakkend aardewerk, mogelijk Vlaams (M.C. Dorst).
60 Referenties: Bartels z.j., 149 (zoutvaatje), Olivier 1994, 164.
61 6, 10, 22, 35, 36, 38, 39, 40, 41, 48, 50, 51, 55, 56, 66 en 70.
62 Radstempel = vnr. 6, 35, 36, 37, 53, 55), schubben = vnr. 22, florale slibdecoratie = vnr. 53, braam-applique = vnr. 28, geometrische applique = vnrs. 55, 38, chevron-inkerving = vnrs. 35, 37 en 39.
63 Vnrs. 22, 39, 40 en 55. Hier is sprake van een onderlaag van witte slib en inwendige kleurloze en groene glazuur met gele slib op de schenkrand en een inkerving op de rand.
64 Vnrs. 14, 15, 35, 38, 39, 50, 53, 54, 55, 56, 57, 58 en 67. Complete exemplaren zijn niet aangetroffen, de vormdeterminaties zijn dan ook onder voorbehoud.
65 In Tump is als einddatering voor dit aardewerk de 14e eeuw aangehouden. Aangezien het Maaslands witbakkend (Andenne) aardewerk in de periode 1250 – 1300 in sterk mindere mate naar West-Nederland werd geëxporteerd, is in dit rapport de 13e eeuw als einddatering aangehouden.
66 Vnrs. 6, 19, 28, 37, 39, 53, 60, 62 en 70.

Van (tuit)potten zijn voornamelijk manchetranden aangetroffen, die gedateerd kunnen worden in de periode 1125-1175. Twee potten waren vrijwel compleet, waarvan één exemplaar te dateren is in de tweede helft 12e eeuw-13e eeuw.[67]
De (fragmenten van) kannen kunnen op basis van de randen worden gedateerd in de periode 1175-1300.[68] Van dit type kan is één vrijwel compleet exemplaar gevonden (afb. 25). De kan is voorzien van verticale opgelegde en ingekerfde groene ribbels, boven de buik voorzien van (vuil) loodglazuur. De standvoet is licht geknepen en oorspronkelijk had het kannetje één lintoor. De datering ligt waarschijnlijk rond 1300.

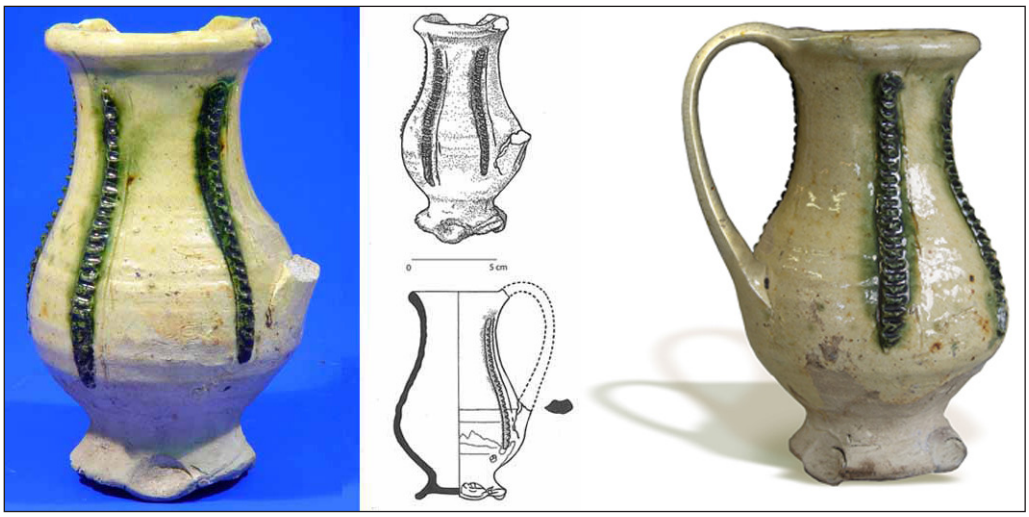

Afb. 25. Kannetje van witbakkend aardewerk uit het ophogingspakket, met rechts een reconstructie door P. Bos/Zock-Design.

Verder zijn voornamelijk randen van kleine kommetjes gevonden. Slechts één groter exemplaar werd aangetroffen.[69] De kommen zijn uitwendig meestal geheel of spaarzaam geglazuurd, inwendig zijn soms spatten aanwezig. Eén van de kommetjes is voorzien van een oor. Onder de completere exemplaren bevinden zich een klein kommetje en de grotere kom. Deze laatste is inwendig geheel voorzien van loodglazuur en heeft een tuit (afb. 26).[70]

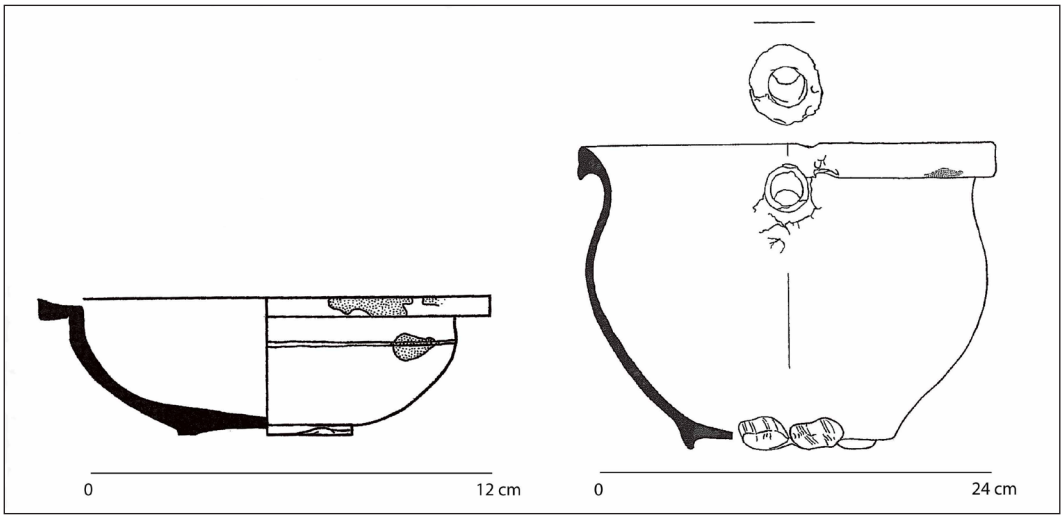

Afb. 26. Twee kommen van witbakkend aardewerk uit het ophogingspakket. Links een klein exemplaar (vnr. 15), inwendig geheel voorzien van loodglazuur en uitwendig enkele spatten. Rechts de grotere tuitkom (vnr. 35).

67 Vnrs. 37 en 70.
68 Vnrs. 6, 14, 22, 35, 37 t/m 40, 48, 50, 53 t/m 58, 60 t/m 64, 66, 67 en 70.
69 Vnrs. 14, 15, 39, 41, 50, 52, 53, 55, 65 en 67.
70 Kleine kom = vnr. 15 en de grotere kom = vnr. 35.

In de categorie witbakkend aardewerk is één fragment van een vetvanger gevonden (vnr. 58). Dit fragment heeft een platte rand, een ronde bodem en is inwendig voorzien van groengele loodglazuur.
Van spaarpotten zijn verschillende (wand)fragmenten aangetroffen.[71] Het betreft ronde exemplaren die soms zijn versierd met opgelegde, ingekerfde ribbels. De spaarpotten zijn voorzien van verschillende kleuren loodglazuur, soms kleurloos/vuil, maar ook groene loodglazuur komt voor. De ribbels zijn bruin/lichtbruin (afb. 27).

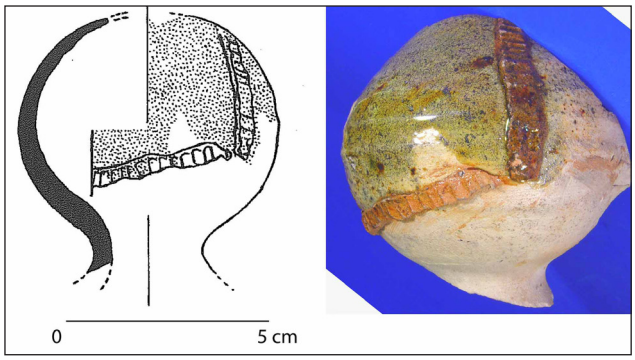

Afb. 27. Wandfragment van een spaarpotje van witbakkend aardewerk uit het ophogingspakket (vnr. 55).

Drie bodemfragmenten en een randfragment kunnen mogelijk delen van bekers zijn geweest. Het gaat om platte, ronde standvoeten en één bodem met geknepen standvinnen.[72]
Vermoedelijk is één fragment van een zuigfles of (water)fluit afkomstig (vnr. 67). Het gaat om een bodemfragment dat is voorzien van groen, vlekkerig loodglazuur. Aan één zijde zijn meerdere gaatjes aanwezig. Hierachter zat waarschijnlijk een (bij te vullen) vloeistofcompartiment. Aan de andere zijde bevindt zich één gat, dat verbonden was met een tuit (afb. 28).

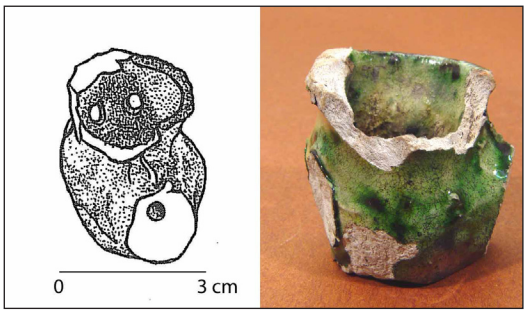

Afb. 28. Fragment van (vermoedelijk) een zuigflesje of fluitje van witbakkend aardewerk uit het ophogingspakket (vnr. 67).

Twee fragmenten zijn vermoedelijk handvatten van rammelaars.[73] Deze zijn hol, maar aan de onderzijde niet doorstoken. Uitwendig zijn enkele spatten groen loodglazuur aanwezig (afb. 29).

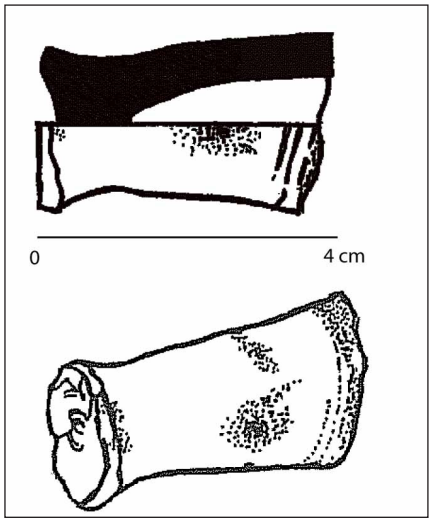

Afb. 29. Vermoedelijke handvatten van rammelaars van witbakkend aardewerk uit het ophogingspakket (vnrs. 36 en 55).

Ten slotte is een aantal fragmenten van miniatuurtjes gevonden.[74] Dergelijke miniatuurtjes zijn waarschijnlijk gebruikt als kinderspeelgoed, maar zijn uit de 17e eeuw ook bekend als de uitzet van poppenhuizen die als hobby door, met name de rijke (volwassen) elite, werden verzameld. Tot dit middeleeuwse kermiekcomplex behoort een randfragment van een potje met groen/bruine loodglazuur alsook delen van miniatuurkannetjes: oortjes, een rand met oor en een bodem-wandfragment.

71 Vnrs. 50, 55, 62 en 66.
72 Bodems vnrs. 54, 66 en 22 (dit kunnen ook de bodems van spaarpotten zijn). Randfragment vnr. 14.
73 Vnrs. 36 en 55.
74 Vnrs. 19, 22, 35, 39 en 64.

Zuid-Limburgs aardewerk

Het onderzoek leverde negen fragmenten Zuid-Limburgs aardewerk op.[75] Dit bakseltype is afkomstig uit de Zuid-Limburgse regio rond Schinveld en Brunssum en kan gedateerd worden in de 11e en 12e eeuw. Eén fragment was te herleiden tot een steelkom (vnr. 55).
De steelkom heeft een verdikte rand en een korte, niet-doorgestoken, holle steel (afb. 30).

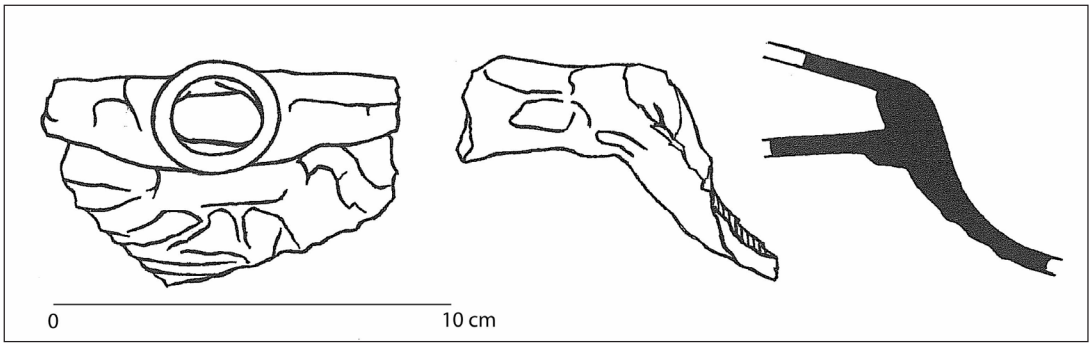

Afb. 30. Deel van een steelkom van Zuid-Limburgs aardewerk uit het ophogingspakket (vnr. 55).

Dieburger waar

Dertien scherven zijn toe te wijzen aan Dieburger waar.[76] Dit aardewerk kan gedateerd worden tussen het einde van de 13e eeuw en het midden van de 15e eeuw. Onder de herkenbare vormen bevinden zich in ieder geval fragmenten van kannen en mogelijk een pot. Het gaat om kannen mèt en zonder opppervlaktebehandeling (paarse ijzer-engobe). Bij een enkel exemplaar is een lintoor en een schenklip aanwezig (afb. 31).

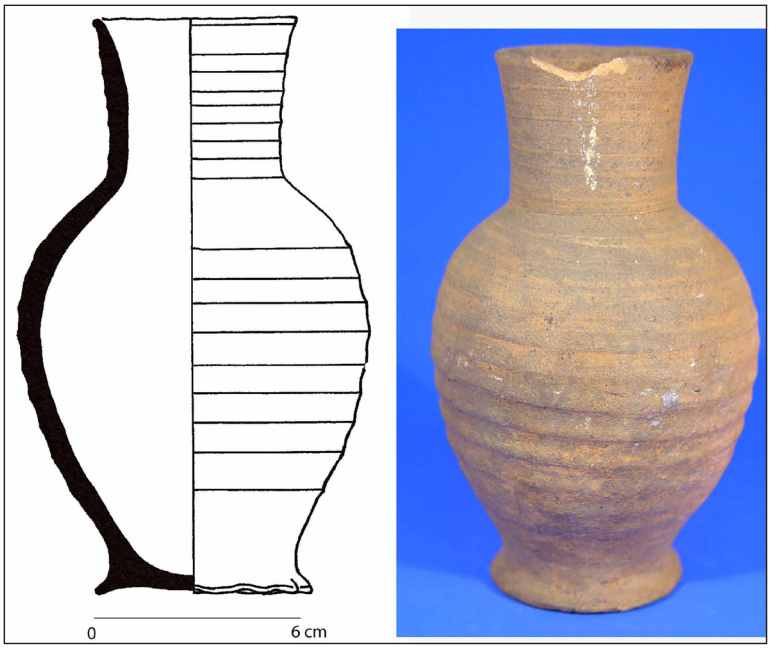

Afb. 31. Complete kan van Dieburger waar (vnr. 52). Deze kan is niet voorzien van oppervlaktebehandeling en heeft geen oor.

Weiche Ware, Keuls en Langerweher witbakkend

Weiche ware is vertegenwoordigd met 20 scherven.[77] Dit witbakkende aardewerk is afkomstig uit de regio rond Siegburg en dateert uit de periode 1300-1550. Onder de aanwezige vormen zijn (vermoedelijk) grapen en een pot aangetroffen. De mogelijke grapen worden gekenmerkt door een afgeschuinde rand, maar ook niet-afgeschuinde randen komen voor. De pot heeft een geknepen standring en (oorspronkelijk) minstens één lintoor (afb. 32).

75 Vnrs. 38, 39, 41, 50 en 55.
76 Vnrs. 15, 36 t/m 40, 50, 52 en 64.
77 Vnrs. 15, 50, 51, 52, 55, 56, 66, 67, 70 en 71.

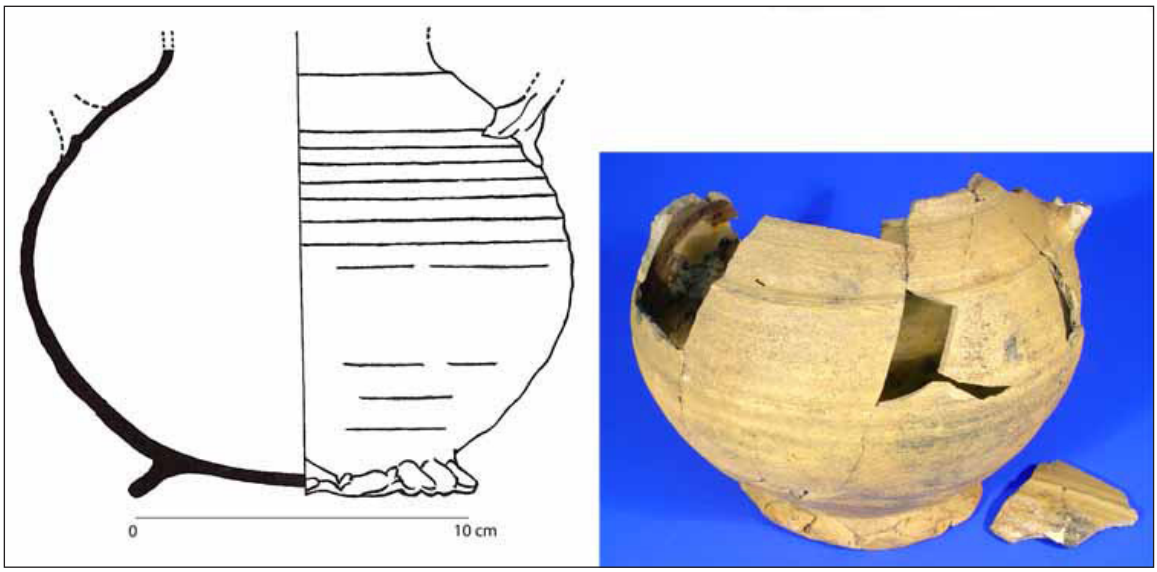

Afb. 32. Deel van een Weiche Ware pot (vnr. 71).

Twee scherven Keuls witbakkend aardewerk zijn fragmenten van vetvangers.[78]
Deze zijn inwendig voorzien van dik groen/vuil min of meer kleurloos loodglazuur. Eén van de vetvangers is aan de onderzijde bijgesneden en voorzien van een voetje. Ze zijn te dateren in de 14e eeuw.
Eén randscherf van vermoedelijk een beker is geclassificeerd als Langerweher witbakkend aardewerk (vnr. 55). Deze scherf is voorzien van loodglazuur met groene spatten en kan gedateerd worden in de late 13e en 14e eeuw.

Blauwgrijs aardewerk (Elmpter en Paffrath aardewerk)

Het keramiekonderzoek leverde relatief veel scherven Elmpter aardewerk op: in totaal 925 stuks.[79] Dit reducerend gebakken aardewerk is afkomstig uit het Rijnland en Limburg en dateert uit de periode 1175-1350. Het meest voorkomende vormtype is de (voorraad)pot en in kleinere aantallen komen ook kannen, een beker, kommen, kogelpotten, potten en een grape voor.
De aanwezige voorraadpotten hebben geknepen standringen en een kenmerkende dakvormige, afgeschuinde rand. Van dit type is één vrijwel compleet exemplaar gevonden. Deze pot heeft een mogelijke bezemstreekversiering aan de binnen- en buitenzijde.
De (fragmenten van) kannen hebben geknepen standringen en lintoren. Op een vermoedelijk bekerfragment is uitwendig een bezemstreekversiering aanwezig (vnr. 50).
Onder de fragmenten van kogelpotten is één scherf gevonden met een tuitje en een mogelijk ingekraste versiering op de rand.

Het aanwezige Paffrath aardewerk telt 31 scherven. Waarschijnlijk gaat het om kogelpot fragmenten.[80] De randen zijn uitsluitend afgeschuind en kunnen op basis hiervan gedateerd worden in de late 12e en 13e eeuw. Daarnaast werd één haakoortje aangetroffen.

Grijsbakkend aardewerk

In totaal leverde het onderzoek 956 fragmenten grijsbakkend aardewerk op. Dit type aardewerk werd (waarschijnlijk) lokaal, in de Lage Landen geproduceerd. Het kan gedateerd worden in de periode 1250-1525. Het vormenscala is breed, waaronder kannen, potten, kommen, vuurstolpen, bekers, pispotten en een kogelpot. Onder de kannen bevinden zich twee vrijwel complete exemplaren (afb. 33). De meeste kannen zijn voorzien van geknepen standvinnen of –voetjes, maar ook een platte, geknepen bodem[81] komt voor. Daarnaast hebben de kannen vaak een worstoor.

78 Vnrs. 39 en 67.
79 In vrijwel elk vondstnummer is Elmpter aardewerk aanwezig.
80 Vnrs. 6, 37, 50 – 55, 61, 62 en 71.
81 Een vergelijkbare bodem is afgebeeld in Bartels 1999, 629, catalogusnr. 365.

Afb. 33. Eén van de (vrijwel) complete kannen van grijsbakkend aardewerk (vnr. 64).

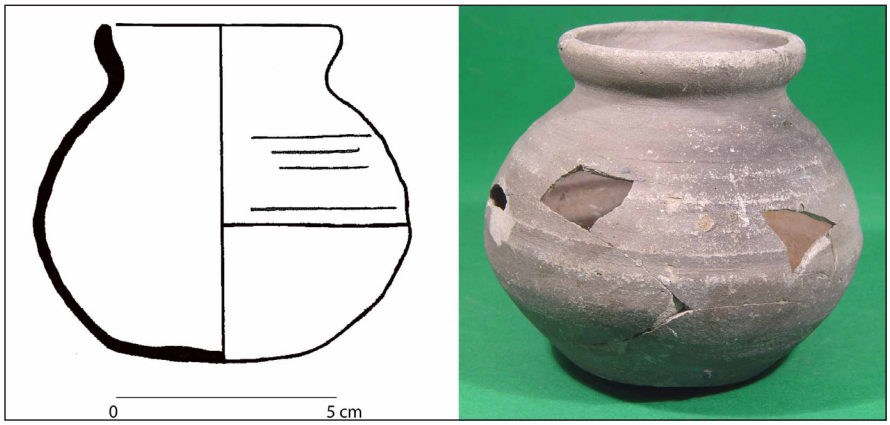

Afb. 34. Eén van de (vrijwel) complete potten van grijsbakkend aardewerk (vnr. 64).

Potten van grijsbakkend aardewerk zijn, groot en klein, met verschillende fragmenten vertegenwoordigd. De meeste exemplaren hebben een geknepen, golfende standring. Deze categorie telt slechts één compleet kogelvormig potje (afb. 34). Het potje is 10 cm hoog en heeft een lensbodem.

Van vuurstolpen van grijsbakkend aardewerk zijn verschillende fragmenten aangetroffen.[82] Deze belvormige stolpen werden over de haardplaatsen gezet om het vuur na gebruik veilig af te dekken en het tot een volgend gebruik smeulend te houden. Bij alle aangetroffen fragmenten gaat het om volledig ronde stolpen, die op de bovenzijde waren voorzien van een geschulpt handvat (afb. 35). In de bovenzijde zijn luchtgaten aanwezig.

82 Vnrs. 37, 64, 65, 70 en 71.

Afb. 35. Links: één van de handvatten van een vuurstolp van grijsbakkend aardewerk (vnr. 65). Rechts: een compleet exemplaar uit Bergen op Zoom ter vergelijking.

Opmerkelijk zijn de (fragmenten van) bekers die gezien kunnen worden als imitaties van steengoed kannen uit het Rijnland.[83] De bodems zijn voorzien van een geknepen standring. Daarnaast zijn er fragmenten aanwezig van pispotten (vnrs. 55, 65 en 71) en vermoedelijk kogelpotten (vnrs. 62, 39).

Steengoed: proto-, bijna-, en echt steengoed

Proto-steengoed is in relatief grote aantallen aanwezig, namelijk 843 scherven. Het proto-steengoed in dit complex is afkomstig uit het Rijnland (Siegburg/Langerwehe) en Brunssum-Schinveld en dateert uit de periode 1210-1280. Onder de vormtypen bevinden zich kannen, bekers, potten, veldflessen en kommen. Kannen zijn de meest voorkomende gebruiksvoorwerpen van proto-steengoed.[84] Ze kenmerken zich door een geknepen standvoet en een enkel lintoor. Eén kan is voorzien van een driepoot (vnr. 67). Daarnaast komen er enkele randen voor met een chevronversiering. Onder de kannen zijn meerdere (vrijwel) complete exemplaren aangetroffen (afb. 36).

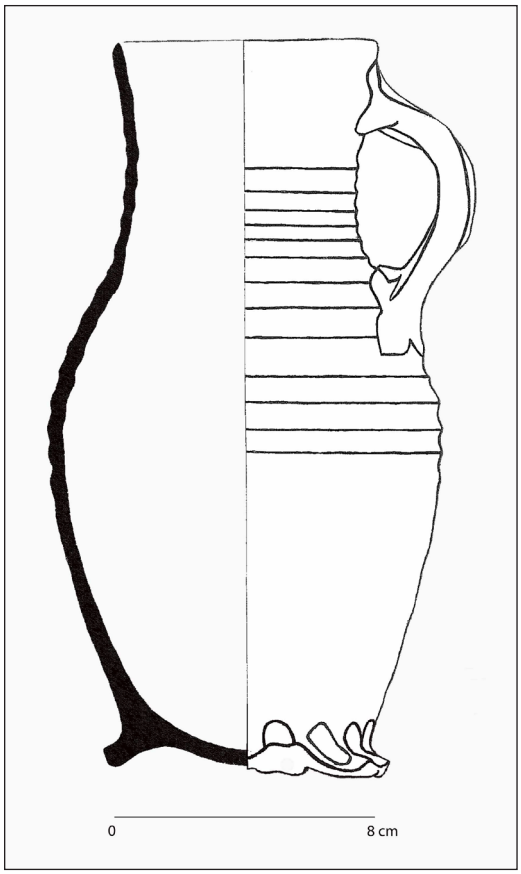

Afb. 36. Complete kan van proto-steengoed (vnr. 52).

83 Vnrs. 40, 50, 52, 53, 57, 62, 65 en 66.

84 Vnrs. 2, 6, 10, 22, 28, 30, 37 t/m 41, 43, 44, 48, 50 t/m 67, 70 en 71. Complete exemplaren, vnrs. 37, 52, 56, 70, 59 en 66.

Ook werden twee fragmenten van veldflessen gevonden (vnrs. 38 en 65). Het eerste fragment betreft een bodem, het tweede is een (archeologisch) compleet exemplaar (afb. 37). Waarschijnlijk is deze tonvormige fles, met een korte nek en twee kleine handvatjes aan weerszijden, geproduceerd in Langerwehe. De fles is voorzien van zoutglazuur.

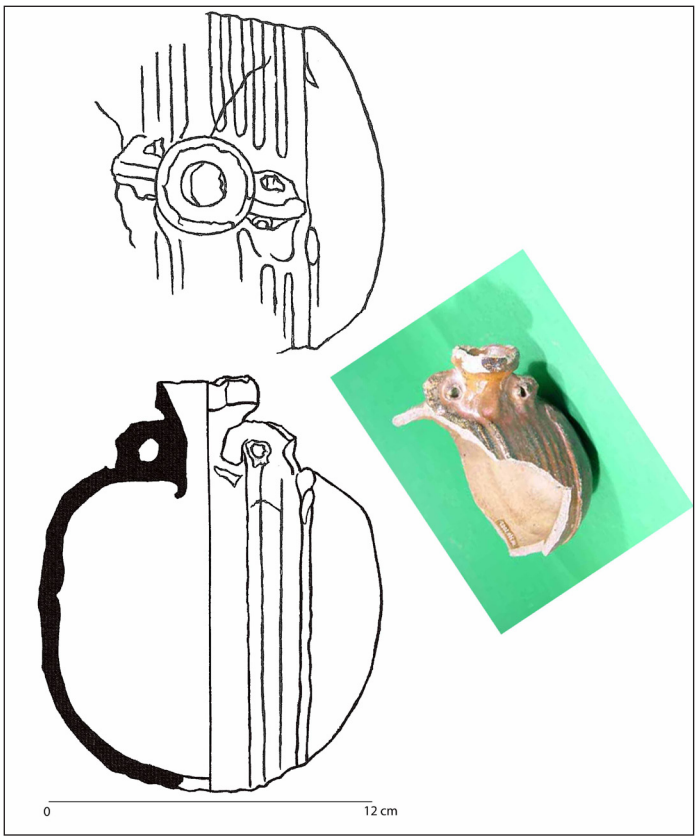

Afb. 37. Deel van een veldfles van proto-steengoed.

Van proto-steengoed bekers, potten en kommen zijn slechts rand- en bodemfragmenten aangetroffen.[85]

Ook bijna-steengoed komt veel voor. In totaal zijn 1119 scherven aangetroffen. Het materiaal is afkomstig uit de productiecentra uit het Rijnland, zoals Siegburg, Langerwehe en Raeren, Zuid-Limburg en Elmpt-Brüggen. Bijna-steengoed kan gedateerd worden in de periode 1250 – 1310. Onder de aanwezige vormtypen bevinden zich kannen, kogelvormige en tripoïde bekers, veldflessen, potten en grapen.

Kannen zijn ook hier de meest aangetroffen vorm. Ze zijn voorzien van een lintoor en geknepen standvoet. Chevronversieningen op de rand komen voor. Ook het bijna-steengoed telt een aantal (vrijwel) complete kannen (afb. 38).[86]

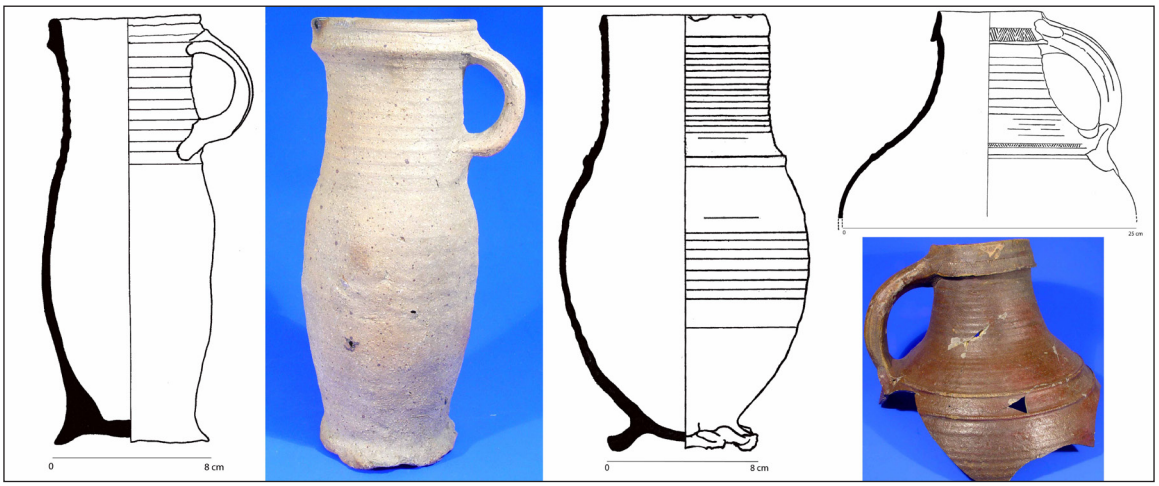

Afb. 38. Enkele kannen van bijna-steengoed. Linker tekening en foto: een kan uit Siegburg (vnr. 38). Midden: een kan uit Langerwehe (vnr. 54). Rechts: een kanfragment met chevronversiering uit Langerwehe (vnr. 54).

85 Bekers: vnrs. 35, 37 t/m 41, 48, 50, 55, 62 en 66. Potten: vnrs. 39, 62 en 70. Kommen: vnrs. 66.
86 Vnrs. 15, 19, 38, 50, 53, 54, 56, 58, 62, 66, 67 en 70.

De bekers bestaan uit gewone, kogelvormige en tripoïde exemplaren (afb. 39).[87] Ze zijn niet versierd.

Afb. 39. Enkele complete bekers van bijna-steengoed. Links en midden een gewone beker (vnr. 65), rechts een kogelvormige beker (vnr. 66).

Naast de eerder genoemde veldflessen van proto-steengoed zijn ook veldflesfragmenten van bijna-steengoed aanwezig. Potten worden voornamelijk gerepresenteerd door bodems. Vondstnummer 61 bevat mogelijk een randfragment van een grape.[88]

Ten slotte zijn er 893 scherven echt steengoed gevonden. Hierbij is zowel sprake van echt steengoed zonder (intentionele) oppervlaktebehandeling (S1) als steengoed met zoutglazuur en ijzer- en kobaltengobe (S2). Deze laatste zijn te dateren in de postmiddeleeuwse periode. De vormtypen bestaan uit kannen, bekers, drinkschaaltjes, potten, veldflessen en flessen. Kannen zijn het meest voorkomende type. Deze hebben een enkel lintoor en een geknepen standvoet. Chevronversiering op de randen is soms aanwezig. Het gaat men name om gevlamde steengoed kannen (S1) uit Siegburg (afb. 40).

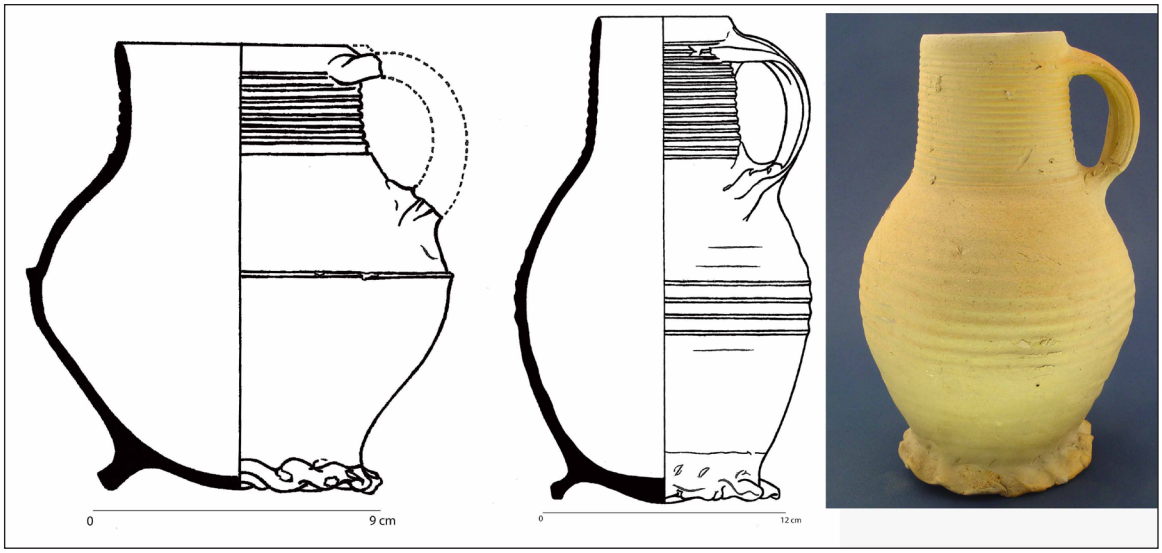

Afb. 40. Twee complete kannen van gevlamd steengoed (S1) (links vnr. 56 en midden/rechts vnr. 62).

87 Gewone bekers: vnrs. 39, 50, 57, 58, 59, 60, 62, 67 en 65. Kogelvormige bekers: vnrs. 56, 60, 67 en 70. Tripoïde bekers: vnr. 70.

88 Veldflessen: vnrs. 41, 50 (Langerwehe) en 66 (Siegburg).

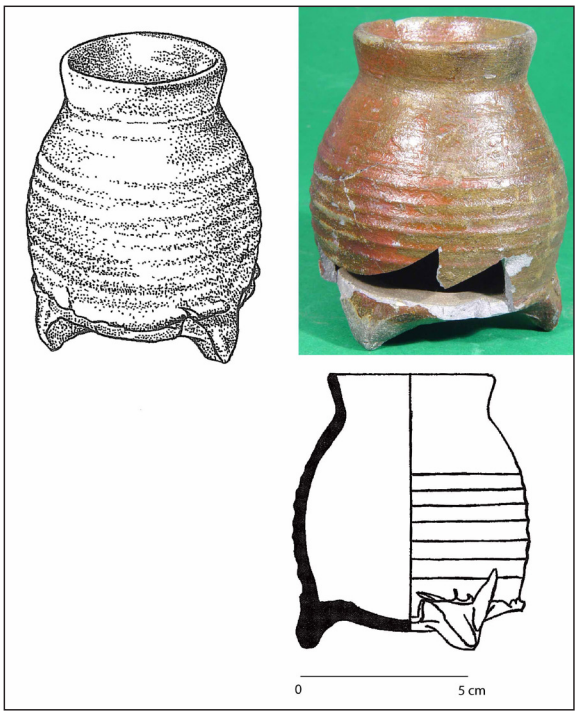

Afb. 41. Tripoïde beker van Langerwehe steengoed (vnr. 56, tek 40).

Onder de bekers zijn zowel gewone, kogelvormige als tripoïde exemplaren aanwezig (afb. 41).[89] De tripoïde beker is voorzien van zoutglazuur en kan gedateerd worden rond het einde van de 13e eeuw. Fragmenten van drinkschaaltjes uit Siegburg, potten uit Langerwehe en Siegburg, veldflessen en flessen van echt steengoed komen in kleine aantallen voor.[90]

Conclusies met betrekking tot herkomst, datering en bakseltypen van keramiek
Aangezien de keramiek niet per ophogingspakket gescheiden is verzameld, kan geen betrouwbaar overzicht van de aantallen en percentages van de bakseltypen per periode worden gegeven. Dit is alleen mogelijk voor de bakseltypen waarvan de gebruiksperiode bij benadering bekend is. In het onderstaande overzicht zijn de bakseltypen weergegeven per periode (tabel 1). Hierbij moet worden aangetekend dat van de bakseltypen roodbakkend aardewerk en steengoed zeker is dat niet alle scherven uit de Middeleeuwen dateren. Het grootste deel hiervan is echter wel in deze periode te dateren. De keramiek die met zekerheid dateert uit de periode ná 1500 is hierin niet opgenomen.[91]

89 Gewone bekers uit o.a. Siegburg: vnrs. 35, 50, 58, 59, 62, 67, 68 en 70. Kogelvormige bekers uit Siegburg: vnrs. 67 en 70. Tripoïde bekers: vnr. 56.

90 Drinkschaaltjes vnrs. 40, 48, 67. Potten vnrs. 10, 22, 60 en 66. Veldflessen vnrs. 22 en 40. Flessen vnr. 15 en 66 (het betreft en 17e –eeuwse mineraalwaterfles uit Westerwald).

91 Het gaat om Frans aardewerk, majolica, faience, porselein en industrieel aardewerk, in totaal 22 scherven.

Bakseltype per periode	Aantal scherven	%
12e-13e eeuw		
Kogelpot	46	0,66
Pingsdorf	57	0,81
Paffrath	31	0,44
Elmpt	925	13,30
Maaslands witbakkend	1123	16,14
Zuid-Limburgs	9	0,12
proto-steengoed	843	12,12
bijna-steengoed	1119	16,09
13e-14e eeuw		
Vlaams hoogversierd	57	0,81
Grijsbakkend	956	13,74
14e-15e eeuw		
Dieburger	13	0,18
Weiche Ware	20	0,28
Keuls witbakkend	2	0,02
Langerwehe witbakkend	1	0,01
13e-15e eeuw		
Roodbakkend	843	12,12
Steengoed (1 en 2)	909	13,07
Totaal	**6954**	**99,9%**

Tabel 1. Overzicht van de dateringen en aantallen scherven van de aanwezige bakselsoorten op locatie 'Woerdenbach'.

Conclusies betreffende de middeleeuwse keramiek van Woerdenbach.
De grote hoeveelheid Maaslands witbakkend aardewerk suggereert een vrij grote component aan keramiek uit de periode 12e eeuw - eerste helft 13e eeuw. De aantallen kogelpot aardewerk, Pingsdorf en Paffrath aardewerk zijn in vergelijking hiermee echter relatief laag. Mogelijk is er ook sprake van een relatief grote hoeveelheid aan Elmpter aardewerk. Hiervan is alleen niet te zeggen in welke mate het aanwezige aardewerk uit de 12e eeuw dateert.
Het hoge percentage aan Maaslands witbakkend aardewerk, en mogelijk Elmpter aardewerk, in de vermoedelijke 12e –eeuwse keramiekcomponent kunnen waarschijnlijk worden toegeschreven aan het feit dat Dordrecht een stapel- en tolplaats was. Het was in deze periode een belangrijke doorvoerhaven van Rijnlandse en Maaslandse producten die hierdoor waarschijnlijk in ruime mate voorhanden waren.

De bulk van de keramiek dateert uit de 13e en 14e eeuw. De status als handels- /havenstad is herkenbaar aan de grote aantallen proto- en bijna-steengoed. Keramiekproducten uit alle grote productiecentra zijn aanwezig.
Van het proto-steengoed waarvan het productiecentrum bepaald kon worden, blijkt dat dit voornamelijk afkomstig was uit Langerwehe en in mindere mate uit Brunssum-Schinveld. Slechts een klein percentage kwam uit Siegburg. In vergelijking met het bijna-steengoed is er sprake van een groot verschil. Het bijna-steengoed is voornamelijk afkomstig uit Siegburg, in mindere mate uit Langerwehe en er is nog slechts een zeer klein percentage uit Brunssum-Schinveld aanwezig. Dit kan suggereren dat er sprake is van een sterke opkomst van de productiecentra rond Siegburg aan het einde van de 13e eeuw, of een verandering van handelaren die Dordrecht aandoen bij het doorvoeren of verhandelen van hun producten.[92]
Het grootste deel van in dit middeleeuwse keramiekcomplex betreft importaardewerk, namelijk 73,4 % (5109 scherven). Lokaal geproduceerd aardewerk[93] is in de minderheid met 26,5% (1845 scherven).

Metalen voorwerpen
Vrijwel alle metalen voorwerpen zijn aangetroffen in de verschillende ophogingspakketten. Aangezien de ophogingen alleen relatief zijn gedateerd, kan voor deze voorwerpen slechts een brede dateringsmarge worden aangehouden. Veel metalen vondsten zijn op basis van stijlkenmerken wel te plaatsen in de Middeleeuwen.[94] De hierna gepresenteerde voorwerpen kunnen met enige zekerheid in de Middeleeuwen gedateerd worden.[95] Wanneer de (middeleeuwse) datering onzeker is, is dit vermeld.

Onder de metalen werktuigen zijn 26 (fragmenten van) messen en een boor/steker aangetroffen. Van de meeste messen betreft het voornamelijk de lemmeten. Twee waren nog compleet, met houten handvatten, waarvan er één was versierd met ingekerfde cirkels en mogelijk rood geverfd (afb. 42). De ijzeren boor/steker heeft een (gebroken) houten handvat (afb. 43).[96]

92 Tump 2002, 58, 59. Volgens Tump is het lage percentage aan proto-steengoed uit Siegburg mogelijk te verklaren doordat het in mindere mate herkenbaar, en tot productieplaats herleidbaar, zou zijn.
93 Kogelpot, grijsbakkend en roodbakkend aardewerk.
94 Aangezien de keramiek met name dateert uit de middeleeuwen (en 16e eeuw), kan aangenomen worden dat er hoofdzakelijk vondsten verzameld zijn uit ophogingpakketten uit deze periode.
95 Van dit onderzoek zijn alleen de speciale voorwerpen achteraf (volledig) gedetermineerd (door Dorst 2012). De bulk van het metaal is niet bekeken.
96 Vondstnummer 38.

Afb. 42. Enkele voorbeelden van verschillende soorten messen (lemmeten). Aan de verschillende formaten en vormen van de lemmeten is te zien dat de messen voor verschillende doeleinden zijn gebruikt. Het onderste, licht sikkelvormige, lemmet was erg dik en schuin en had een zeer sterke gebruiksglans.[97]

Afb. 43. IJzeren boor met houten handvat.

97 Vondstnummers van boven naar beneden: 58, 19, 64, 57, 60.

Een aantal andere metalen voorwerpen kan worden toegeschreven aan diverse ambachten. Het gaat om een schaartje en een aantal gewichten.[98] Het ijzeren schaartje is een zogeheten knijpschaar en heeft een lengte van 9,5 cm.[99] In de snavelbladen zijn zes gaten aanwezig (afb. 44).

Afb. 44. IJzeren knijpschaar.

De gevonden sieraden bestaan uit twee vingerringen, een hanger, 12 ringbroches, een fragment van een kroontje, twee (fragmenten) van (pelgrims)insignes en een belletje.
De beide ringen zijn van ijzer. De grootste, met een diameter van 2 cm, heeft een centrale zetting waarin een inleg aanwezig is geweest. De tweede ring heeft een diameter van 1,5 cm en een centrale ruit die is voorzien van een geometrische pareldecoratie (afb. 45).[100]

Afb. 45. Twee ijzeren vingerringen.

Afb. 46. Hanger met op beide zijden een religieuze afbeelding. Op de ene zijde Christus als Man van Smarten (links) en op de andere zijde Maria met Kind (rechts).

Het hangertje[101] heeft een diameter van 1,7 cm. Het ophangoog is afgebroken (afb. 46). Waarschijnlijk is het gemaakt van een lood-tin legering. De voorstelling op de voorzijde laat Christus als Man van Smarten zien. Centraal is Christus afgebeeld, staande in een tombe als symbool voor de wederopstanding uit de dood. Op de achtergrond zijn drie kruizen te zien die verwijzen naar de kruisiging op de berg Golgotha. Aan weerszijden zijn mogelijk enkele (andere) passiewerktuigen, of –personen (Arma Christi) afgebeeld. Op de keerzijde is Maria met Kind afgebeeld, met daar omheen een stralenkrans.[102] De hanger kan gedateerd worden in de 15e eeuw.

98 Inventarisnrs. gewichten en mogelijke gewichten (?): 2002.052.008 (?), 2002.038.005 (?), 2002.036.002, 2002.038.006, 2002.006.002 (?), 2002.015.006 (?). Het gaat zowel om weeggewichtjes als gewichtjes die als net- of lijnverzwaring kunnen zijn gebruikt.
99 Inventarisnummer 2002.022.006.
100 Vondstnummers respectievelijk 15 en 14.
101 Vondstnummer 49.
102 Beuningen, Koldeweij en Kicken 2001, 353. Spencer 1998, 173, afb. 194b, 174.

De aangetroffen ringbroches variëren flink. Het grootse deel is (waarschijnlijk) gemaakt van een lood-tin legering. Eén exemplaar is gemaakt van messing (nr.10) en één broche (nr. 11) is mogelijk van brons (afb. 47).
De meeste ringbroches hebben een eenvoudige ronde vorm. Eén van de broches heeft vier ronde ogen waarin als decoratie rood glas is aangebracht (afb. 47, nr. 1). Op een ander broche is een tekst afgebeeld (afb. 47, nr. 4). Op de voorzijde staat het begin van de zin: "AVE:MARIA:GRATIA:PLENA:DOMINUS" en op de achterzijde het vervolg: "TECUM:BENEDICTA:TU:IN:MULIERIBUS:ET". Dit staat voor het aanroepen van Maria in het gebed: "*Wees gegroet Maria, vol van genade, de heer is met u, gezegend zijt gij onder de vrouwen.*" Ten slotte is één ringbroche voorzien van een decoratie van ineengeslagen handen (afb. 47, nr. 8). Het is onduidelijk van welke metaalsoort het is gemaakt, mogelijk betreft het een koperlegering.

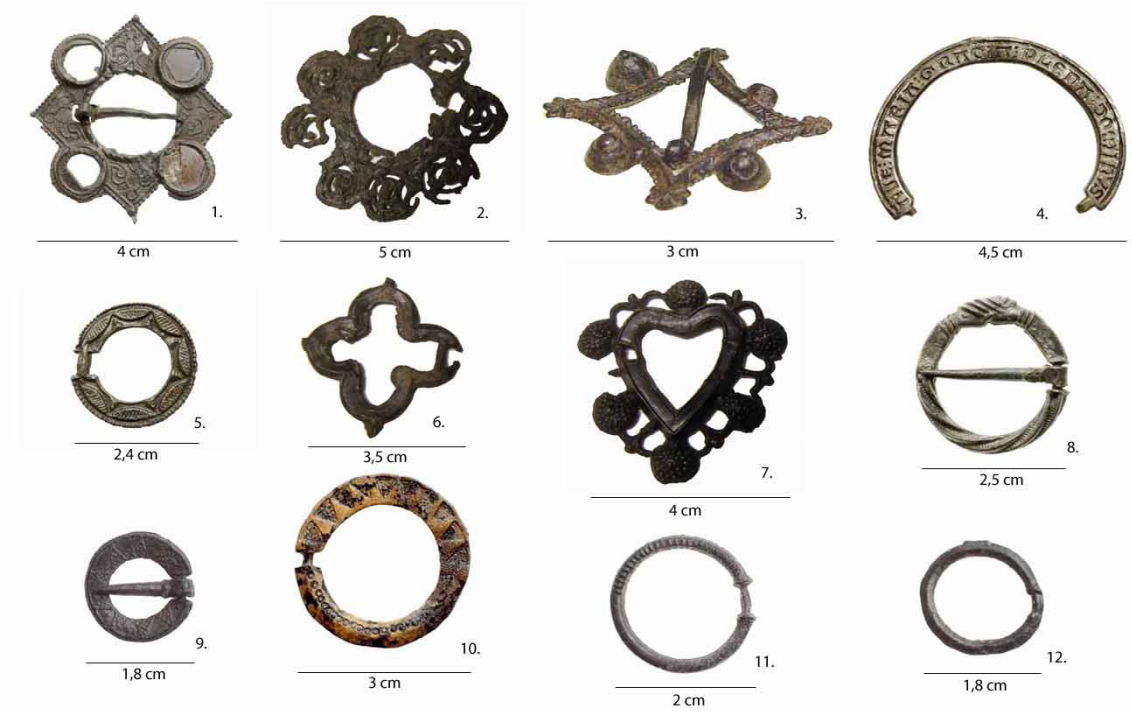

Afb. 47. De twaalf ringbroches.[103]

Bijzonder is de schakel van een kroontje van lood-tin (afb. 48).[104] De schakel bestaat uit een gedecoreerde band met aan de linkerzijde een haak en aan de rechterkant een greep. Bovenop de band is een scene afgebeeld met enkele figuren en objecten die deels zijn afgebroken. Geheel links is een achteroverleunende persoon te zien. Daarnaast is het onderlijf van een tweede persoon te zien. Beide hebben een lang, klassiek gewaad aan. In het midden en rechts zijn de onderkanten van enkele andere personen of objecten te zien. Zeer waarschijnlijk is hier een scene uit het verhaal van Driekoningen afgebeeld. Dergelijke kroontjes kunnen gedateerd worden in de 15e en 16e eeuw en zijn met name bekend uit Frankrijk.[105] Het is mogelijk dat ze oorspronkelijk afkomstig zijn uit Keulen. Volgens de legende zijn de stoffelijke resten van de Drie Koningen in de 12e eeuw naar de Dom van Keulen gebracht en worden ze sindsdien daar bewaard in de grootste middeleeuwse reliekschrijn: de Driekoningenschrijn. Hierdoor ontstond een levendige pelgrimage naar Keulen, gericht op de Driekoningenverering. Op de uit Frankrijk bekende kroontjes zijn altijd voorstellingen uit het Driekoningenverhaal afgebeeld.

103 Vondstnummer van 1 tot 12: 36, 52, 60, 15, 36, 19, 38, 41, 52, 36, 35, 51.
104 Vondstnummer 65.
105 Dit is mogelijk de eerste vondst van een dergelijk type kroontje in Nederland. Een wel vaker voorkomend embleem van lood-tin met een afbeelding van Driekoningen is een vierkante of rechthoekig plaatje met aan beiden zijden twee oogjes (zie Van Beuningen et al, 2001, 256-257). Ook dit zijn waarschijnlijk schakels uit soortgelijke kroontjes (of kettingen), maar nooit als zodanig omschreven of herkend.

Te zien zijn de drie koningen Caspar, Melchoir en Baltazar – hun namen staan vaak in de band - en Maria met Kind.[106] In Vlaanderen en sommige plaatsen in Nederland wordt dit feest nog actief gevierd door zowel protestanten als katholieken. Op de avond voor Driekoningen (6 januari) lopen als koningen verklede kinderen, met een kroontje op hun hoofd, in groepjes van drie langs de deuren om liedjes te zingen. Hiervoor worden ze beloond met eten, snoep of geld.[107]

Afb. 48. Schakel van een Driekoningenkroontje van lood-tin.

Jan Steen, Driekoningenfeest, ca. 1667, particuliere collectie

Driekoningen (foto: Wikipedia)

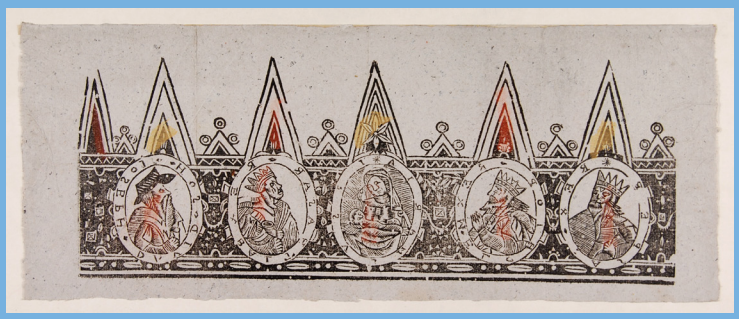

Driekoningenkroon, kinder- of centsprent, ca. 1830, houtsnede, gestempeld met geel en rood, Huis Van Gijn

Driekoningen

Na kerst en oud en nieuw is er op 6 januari opnieuw iets te vieren: Driekoningen. Tegenwoordig wellicht een traditie die nog maar weinig mensen iets zegt, maar in het verleden een belangrijke feestdag voor alle leeftijden. Een kinderprent uit de Atlas Van Gijn herinnert aan dit vrolijke feest en het spel dat hierbij hoorde.

Driekoningen verwijst naar een belangrijk moment uit het kerstverhaal: het bezoek van de drie wijzen uit het oosten aan het kindje Jezus in de stal. Op de dertiende dag na de kerstnacht zouden de wijzen, of koningen, met hun kostbare geschenken in Bethlehem zijn aangekomen en vanaf die dag het nieuws van Jezus' geboorte aan de wereld bekend hebben gemaakt.

Driekoningen werd in ons land sinds de Late Middeleeuwen gevierd met een feestmaal in familiekring en optochten, waarbij kinderen verkleed als koning langs de huizen gingen. Bij het feestmaal hoorde ook een koningsbrood of koningstaart waarin een boon verstopt zat. Wie de boon vond, werd uitgeroepen tot koning. Diegene kreeg een kroon en was voor één dag de baas in huis. Op schilderijen van Jan Steen zien we als koning een baldadig klein jongetje met een papieren kroon op zijn hoofd en een glas wijn aan zijn mond. 'De koning drinkt!' werd daarbij geroepen. Steen laat duidelijk zien dat de volwassenen de drank rijkelijk lieten vloeien.

De Driekoningenprent is een eenvoudige, goedkoop gedrukte 19e -eeuwse prent die deel uitmaakt van een beroemde prenten collectie: de Atlas Van Gijn. Deze verzameling werd door bankier, jurist en collectioneur Simon van Gijn (1836-1922) in zijn huis aan de Nieuwe Haven bijeenbracht. De prent is een 1-cents-knipplaat waar kinderen een papieren kroon uit konden knippen. Op een ander blad staan de lootjes afgedrukt die bij het Driekoningenspel hoorden. Een koning heeft immers een hofhouding en met deze lootjes werden de rollen onder de feestvierders verdeeld. De kroon en de lootjes zijn authentieke herinneringen aan een eeuwenoud volksgebruik.

(Uit: Culthure #1, dec. 2013)

Naast metalen werktuigen, sieraden en de schakel van een Driekoningen-kroontje zijn twee fragmenten van pelgrimsinsignes gevonden. Van één van beide is het type te bepalen.[108] Dit is een voorstelling van de Heilige Josse, die in Duitsland St. Judocus/Jodocus en in Nederland St. Joost genoemd wordt (afb. 49). Dit pelgrimsinsigne is afkomstig uit de pelgrimsplaats St. Josse sur Mer, in het noordoosten van Frankrijk. Josse was een Bretonse prins uit de 7e eeuw die hierheen vluchtte om als kluizenaar te leven. Op de plek waar hij stierf werd in de 8e eeuw een klooster gebouwd. Na de 10e eeuw werd dit een belangrijke pelgrimsplaats, als tussenstop voor pelgrims die van Engeland op weg naar Rome waren. Met name in de 14e en 15e eeuw was de St. Jodocusverering erg populair in Duitsland. De heilige is patroon van pelgrims, schippers, bakkers, blinden en pesthuizen en wordt aangeroepen bij koorts en ziekten zoals de pest. Ook beschermde hij tegen onweer en brand, vooral met betrekking tot de oogst op het veld, en werd zijn bescherming afgesmeekt voor het vee.[109]

Afb. 49. Links het fragment van de St. Josse pelgrimsinsigne van de locatie 'Woerdenbach', rechts een compleet exemplaar uit Dordrecht (Van Beuningen 2001, 274). De heilige is hier afgebeeld als pelgrim. De vijf bolletjes zijn St. Jacobsschelpen die pelgrims op hun tuniek droegen als tekens voor hun pelgrimage.

Een metalen voorwerp dat mogelijk als kledingdecoratie is gebruikt is een (ingedeukt) belletje met een diameter van vermoedelijk 2 cm. Het is gemaakt van brons of messing, versierd met kleine pareltjes en voorzien van twee oogjes (afb. 50).

Afb. 50. Versierd belletje van brons of messing.

Andere voorwerpen die tot de categorie kleding gerekend kunnen worden zijn gespen en een riemtong. Daarnaast is nog een oirband gevonden: een beschermhuls aan het uiteinde van een leren mes-, dolk- of zwaardschede.[110]

Een mogelijk kinderspeelgoedje betreft een figuurtje van lood-tin (afb. 51).[111] Het is een fragment van een voorstelling van het Ros Beiaard met de vier Heemskinderen.[112] Het heeft een lengte van 4,6 cm en is plat. Het paard is wel aan beide zijden voorzien van een afbeelding, op basis waarvan mogelijk geconcludeerd kan worden dat het een driedimensionaal beeldje is geweest. Op de flanken van het paard zijn de benen van de Heemskinderen te zien.

108 Inventarisnrs. 2002.065.003 en 2002.067.002.
109 http://www.heiligen.net/heiligen/12/13/12-13-0669-josse.php
110 Inventarisnrs. riemtong 2002.041.014, gespen 2002.041.002, 2002.038.003, 2002.049.004, 2002.038.004, 2002.065.004, 2002.065.006, 2002.053.001, 2002.006.001, 2002.036.003, 2002.006.003, oirband 2002.036.001.
111 Inventarisnummer 2002.065.005.
112 Van Beuningen et al., 2001, 396-397.

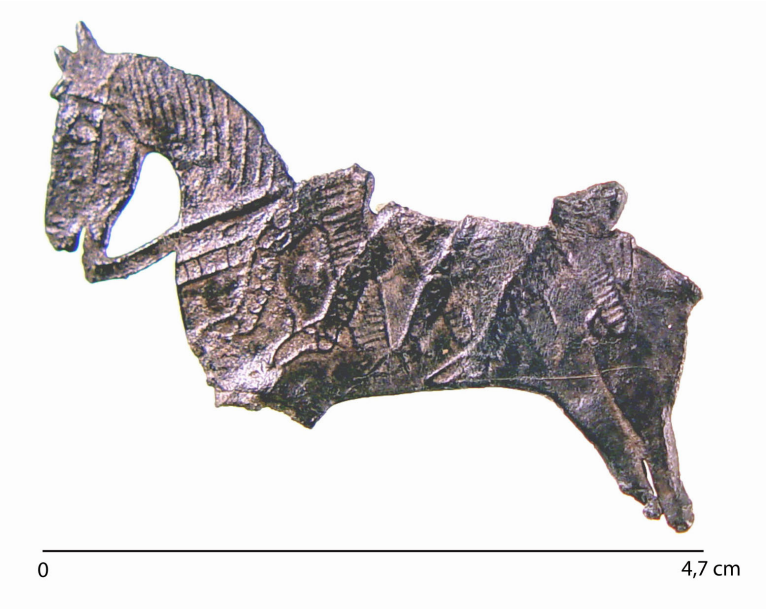

Afb. 51. Een lood-tin voorstelling van het Ros Beiaard en de vier Heemskinderen.

Afb. De vier Heemskinderen in een 14e -eeuws manuscript (bron: Wikipedia)

Het Ros Beiaard

Het verhaal van het Ros Beiaard werd in 1490 vastgelegd in een roman, naar een 13e –eeuws gedicht. Het verhaal gaat over de vier zonen van ridder Aymon en zijn vrouw Aye (een zus van Karel de Grote): Ritsaert, Writsaert, Adelaert en Reinout. Reinout was de sterkste. Naar oude traditie kregen de vier zonen van hun vader elk een paard als geschenk. Reinout was echter zo sterk dat hij zijn rijdier per ongeluk doodde. Toen werd hem een tweede paard aangeboden, maar hij brak het dier reeds bij de eerste rit de lendenen.
Omdat een ridder toch een paard moest hebben bracht heer Aymon zijn zoon naar een burcht waarin de beruchte hengst Bayard opgesloten zat, een driftig beest dat door iedereen gevreesd werd en nog nooit zijn meester had gevonden. Onverschrokken trad Reinout het briesende paard tegemoet, dat hem onmiddellijk met een fikse trap enkele meters verder gooide. Reinout gaf het echter niet op en na een heroïsche strijd slaagde hij erin het wonderbare paard aan zijn wil te onderwerpen. Vanaf dat moment zou het Ros Beiaard ridder Reinout blindelings gehoorzamen.

Maar er ontstond een ernstige vete tussen Karel de Grote en zijn vier neven, omdat de driftige Reinout zijn neef Lodewijk, de zoon van Karel, had doodgeslagen vanwege een verloren partij schaak. Ze werden vogelvrij verklaard en vluchtten met zijn vieren op de rug van het beruchte, onoverwinnelijke paard van Reinout. Vanuit hun sterke burcht Montalbaen verdedigden de vier ridders zich tegen de legerbenden van hun oom.

Intussen was hun vader Aymon in handen van Karel de Grote gevallen. En Karel was enkel bereid vrede te sluiten en Aymon vrij te laten als het duivelse Ros Beiaard aan hem werd uitgeleverd. Reinout weigerde aanvankelijk, maar zwichtte onder de smeekbeden van zijn moeder. Omdat het paard de reputatie had onoverwinnelijk te zijn, besloot Karel het te verdrinken. Met gebroken hart en lede ogen moest Reinout lijdzaam toezien hoe het naar de rivier werd gebracht en met zware molenstenen om de nek in het water werd gegooid. Tot tweemaal toe verbrijzelde het paard met één hoefslag de stenen en zwom terug naar de oever, waar Reinout stond te kijken. Bij een derde poging werden de stenen verzwaard, maar toch kwam het Ros Beiaard weer boven water, reikhalzend naar zijn meester, maar die kon het lijden van het beest niet meer aanzien en wendde zijn hoofd af. Denkend dat zijn meester niets meer van hem wilde weten, liet het nobele dier zich verdrinken…

(Bron: Wikipedia)

Onder de metaalvondsten zijn ook twee munten en 12 'loden penningen' aangetroffen.[113] De munten zijn een zilveren Tourse groot en een zilveren pfennig (afb. 52). De Tourse groot komt uit Henegouwen, kan gedateerd worden tussen 1280 en 1304 en is geslagen onder Jan II van Avesnes, van het Huis van Henegouwen. De zilveren pfennig is afkomstig uit Keulen en geslagen onder Philips van Heinsberg, tussen 1176 en 1191.

Afb. 52. Zilveren Tourse groot.

De penningen zijn allemaal van lood-tin en hebben een diameter tussen circa 1,2 en 2 cm. Ze kunnen gedateerd worden in de 14e eeuw. Op de penningen zijn verschillende voorstellingen afgebeeld (tabel 2 en afb. 53).

Projectcode-vondstnr.-volgnr.	Foto referentienr.	Soort	Afbeeldingen voor- en achterzijde
2002.015.001	1.	loden penning	Fleur de lis / geometrisch patroon
2002.015.002	2.	loden penning	Wapenschild / pentagram
2002.015.003	3.	loden penning	Gezicht in profiel / molenwieken
2002.015.004	4.	loden penning	Pentagram / geometrisch patroon
2002.015.005	5.	loden penning	onherkenbaar
2002.022.001	6.	loden penning	Onherkenbaar/verbrand
2002.052.006	7.	loden penning	Dambord (?) / geometrische lijnen
2002.052.007	8.	loden penning	Adelaar / wapenschild
2002.064.003	9.	loden penning	Bloem / onherkenbaar
2002.065.001	10.	loden penning	onherkenbaar
2002.065.002	11.	loden penning	2-koppige adelaar / wapenschild
2002.067.001	12.	loden penning	Gezicht in profiel / molenwieken

Tabel 2. Overzicht van de afbeeldingen op de loden penningen.

113 Inventarisnrs. penningen 2002.015.001- 2002.015.005, 2002.022.001, 2002.052.006, 2002.052.007, 2002.064.003, 2002.065.001, 2002.065.002, 2002.067.001. Munten 2002.022.002 en 2002.041.001.

Afb. 53. De twaalf penningen van lood-tin. Voor de beschrijving van de afbeeldingen, zie tabel 2.

Kan ik hiermee betalen?
Lokaal kleingeld? Hulpmiddel bij het rekenen? Armenpenning? Kloostergeld? Speel(goed)geld? Met het vinden van 'loden penningen' worden geen vragen beantwoord, maar gesteld…

Gietstukjes van de Grote Markt (2005)

Gietmal van het Statenplein (1997)

Middeleeuwse 'loden penningen' zijn een intrigerend fenomeen. Ze worden vaak in Dordrecht gevonden, maar komen ook in buitenlandse steden voor.
Het zijn gegoten schijfjes van een lood-tin legering meestal met een diameter van ongeveer een centimeter en een gewicht van een halve gram. De afbeelding op de voor- en keerzijde is soms een duidelijk herkenbaar motief, dat bijvoorbeeld lijkt op een dambord of een sparrenboom, maar soms ook een onherkenbaar samenspel van lijnen. Af en toe is een primitieve nabootsing van een bestaande munt te zien.

Waar de loden penningen precies voor werden gebruikt is onbekend. Misschien gewoon als geld. In ieder geval circuleerden ze in een tijd (ca. 1300-1500) waarin weinig officieel kleingeld in omloop was, geld dat in naam van de landsheer werd uitgegeven. Feit is dat Dordrecht in Nederland één van de koplopers is wat betreft het aantal gevonden loden penningen: zo tegen de 300 stuks.

De loden penninkjes werden gegoten, ook in Dordrecht. Het lijkt erop dat ze door lokale tinnegieters werden gemaakt. Deze gedachte lijkt te worden gerechtvaardigd door de vondst van een gietmal op het Statenplein en twee gietresten van loden penninkjes op de Grote Markt. Het ene toont de afdruk van een munt: de Tourse groot, op het andere is een negenbenige ster en een raster afgebeeld.

(Uit: *Gevonden!* 50 voorwerpen uit Dordtse bodem)

Een aantal metalen voorwerpen kan aan het huishouden worden toegeschreven. Het gaat om een kaarsensteker, een schaaltje en een lepel(blad).[114] De kaarsensteker is van ijzer en het kaarsgat heeft een diameter van 1,3 cm (afb. 54). Dergelijke stekers zaten in muren en hebben een houdertje waarin een kaars kon worden gestoken. Het tinnen schaaltje heeft een diameter van 13 cm en is 2 cm hoog (afb. 55).

Afb. 54. IJzeren kaarsensteker.

Afb. 55. Tinnen schaaltje.

Ten slotte zijn er nog enkele metalen objecten gevonden die kunnen worden geïnterpreteerd als afval, onder andere een gietprop van koper en een aantal ondetermineerbare objecten. Verder zijn er rolletjes lood gevonden die mogelijk als lijngewicht zijn gebruikt, daarnaast zijn nagels en sierbeslag aangetroffen.

Houten voorwerpen

De opgraving aan de Voorstraat onthulde ook een aantal voorwerpen van hout. Op basis van de datering van de keramiek uit dezelfde ophogingspakketten dateren deze vondsten vermoedelijk uit de Middeleeuwen en mogelijk deels uit de 16e eeuw. Het gaat om (delen van) borden, kommen, bekers, een mand, handvatten van messen en gereedschappen, stoppen, een lijnspanner (mogelijk scheepstuigage) en enkele onduidelijke objecten (afb. 59).[115] De negen borden die zijn gevonden zijn alle gedraaid (afb. 56). De borden hebben een diameter tussen de 14 en 25 cm. Sommige exemplaren hebben een platte bodem, andere een lage standvoet. Enkele borden zijn inwendig geverfd.

114 Inventarisnrs. 2002.070.010, 2002.064.005 en 2002.019.003.
115 Vnrs. 0, 10, 35, 36, 37, 38, 49, 50, 52, 58, 60, 62 en 70.

Naast borden zijn ook delen van drie gedraaide kommen en een drinknap aanwezig (afb. 57). Eén van de kommen is 11,5 cm hoog en heeft een lage standvoet. De drinknap heeft een diameter van 9 cm. Van een gevlochten mandje is een bodemfragment gevonden (afb. 58).

Afb. 56. Zes van de negen houten borden uit de ophogingspakketten van locatie Woerdenbach.[116]

Afb. 57. Links een deel van een houten kom met standvoet, rechts een drinknap.[117]

Afb. 58. De bodem van een gevlochten mandje.[118]

116 Vondstnummers, vanaf linksboven met de klok mee: 10, 55, 36, 70, 70, 49.
117 Kom = vnr. 60 en drinknap = vnr. 49.
118 Vnr. 58.

Afb. 59. Boven: een mogelijk stuk scheepstuigage, linksonder: een handvat met ijzeren beslag en rechts: een houten stop.[119]

Benen voorwerpen

De benen voorwerpen bestaan uit kammen, glissen en een bikkel (afb. 60).[120] De kammen zijn zowel voor menselijk gebruik (haar kammen) als ambachtelijke gebruik (kaarden van vlas).

Afb. 60. Verschillende kammen van bot. Links een kam voor het kammen van haar en rechts twee kaardekammen.

Voorwerpen van leer en textiel

Naast fragmenten van leren schoeisel zijn enkele bijzondere leervondsten aangetroffen, waaronder een leren balletje, negen messchedes en twee zwaardschedes, waarvan er één is voorzien van een gestempeld patroon van Franse lelies in een ruitvorm.[121] Het leren balletje is 4,3 x 6,1 cm en bestaat uit twee aan elkaar genaaide delen (afb. 61).[122]

119 Lijnspanner vnr. 0, handvat = vnr. 38 en stop = vnr. 50.

120 Inventarisnrs. kammen: 2002.055.001, 2002.033.001, 2002.050.002, 2002.050.004, glissen: 2002.039.002, 2002.040.001 en bikkel: 2002.070.002.

121 Inventarisnrs. messchede: 2002.057.002, textiel: 2002.058.008 en textiel band/riem: 2002.070.005.

122 Inventarisnummer balletje: 2002.070.015. Het balletje is gerestaureerd, waarbij de helften opnieuw aan elkaar zijn gezet en een vulling met paardenhaar is aangebracht.

Afb. 61. Leren balletje, mogelijk gebruikt bij het colfspel.

Een colfje naar zijn hand

Het colfspel was al in de 13e eeuw erg populair. In middeleeuwse getijdenboeken staat het dan ook vaak bij de maand november afgebeeld. Oorspronkelijk waren colfstok en bal beide van hout. Rond 1600 werd een leren bal gebruikt, gevuld met geperst sajet (wol) en werd het omgebogen uiteinde van de stok bekleed met een loden slof.
Zo kon de bal verder worden geslagen. De essentie van het spel was om de bal in zo weinig mogelijk slagen naar een bepaald doel te slaan. Als de bal gunstig lag, kon de speler zeggen: ”Dat is een colfje naar mijn hand”.

Voor het spel was veel ruimte nodig, want slagen over afstanden van 100 meter of meer waren niet ongebruikelijk. Daarom werd het gespeeld op pleinen en in straten en ‘s winters op het ijs. Overlast in het verkeer en schade aan bezittingen konden dan ook niet uitblijven. Dit leidde tot diverse verboden, zoals dat in het Dordtse Keurboek van 1401, waarin staat:

Item en sal niemant gheenderhande balspel hantieren optie straten, andie poortsyde noch aendie lantzyde, noch tollen, noch cloten mitter colve, noch op gheenen kerchoven of in kercken, noch in cloosteren, op 1 pont, rechtevoort uut te panden, so waerment bevonde.

(Het is verboden om op straat en kerkhoven, in kerken en kloosters met een bal te spelen, te kolven of te tollen, op straffe van een boete van 1 pont, terplekke te betalen).

Als variant op het lange-baan-colf ontstond het korte-baan-kolf. Dit werd, ook in Dordrecht, vaak gespeeld op kolfbanen bij herbergen. De Kolfstraat ontleent er haar naam aan.

(Uit: *Gevonden!* 50 voorwerpen uit Dordtse bodem)

Colven op het ijs. A. van de Venne, 1626

Uniek is een band/riem van textiel met sierbeslag van lood-tin (afb. 62).[123] Dit riempje wordt gedateerd tussen 1300 en 1400. Ook zijn enkele ondetermineerbare resten textiel aangetroffen.

Afb. 62. Band of riem van textiel met een metalen tong met vierpas-versiering.

Natuurstenen voorwerpen

Natuursteen werd niet alleen als bouwmateriaal gebruikt, maar ook voor het vervaardigen van gebruiksvoorwerpen. Dat blijkt wel uit de vondst van zeven wetstenen en drie fragmenten van natuurstenen vijzels (afb. 63).[124] Twee vijzels zijn gemaakt van kalksteen, één van graniet. De kalkstenen vijzels zijn gemaakt van kalksteen uit Caen in Normandië (Frankrijk). Deze steensoort werd in de 13e eeuw intensief geëxporteerd naar Engeland, de Nederlanden, Denemarken en de westkust van Noorwegen. Van de meest complete vijzel is duidelijk dat deze twee handvatten heeft gehad en dat er in de rand twee schenktuiten zaten. De vijzel heeft een ruitvormig grondvlak, is 21 cm hoog en heeft een grootste diameter van 32 cm. De rand is 2,5 cm dik. De wanden van dergelijke vijzels werden horizontaal uitgehakt, wat resulteerde in een decoratief *chevron* of driehoekig hakpatroon. Soortgelijke vijzels zijn in Nederland ook gevonden in Aardenburg en Middelburg. Ze kunnen gedateerd worden rond 1300.

124 Inventarisnrs. wetstenen: 2002.037.001, 2002.049.004, 2002.050.006, 2002.053.005, 2002.056.004, 2002.066.001 en 2002.014.004. Vondstnrs. vijzels: 2002.028.001, 2002.039.001 en 2002.056.003.

Afb. 63. Het meest complete vijzelfragment van kalksteen (vondstnr. 28).

’t Riekt naar look

Om gecloven nonnen te maken: *“Neemt herde eyeren ende doet de doyeren uut in eenen mortier. Doet er dan by gebraden appelen, canneel ende suycker. Stootet tsamen wel ende doet dese spijse in den witte van de eyeren ende backet in de bruyn boter. Strooyt er dan canneel ende suycker over ende dienet ter tafelen”* (Carolus Battus, Cocboeck 1593).

In de Middeleeuwen werden vijzels ook wel mortieren genoemd. Vijzels werden zowel in de keuken als door de apotheker gebruikt. In de medische branche waren ze soms ook van metaal, hout, marmer, ivoor of glas. Maar vijzels konden ook worden gebruikt voor het bereiden van tabak of kleurstoffen voor verf.

Specerijen, kruiden en noten, zoals amandelen, werden met een vijzel fijngewreven. Ook werd er wel gekookt kippenvlees in fijngestampt. Daarbij werd een knotsvormige stamper gebruikt. In een middeleeuws handschrift lezen we:

“Omme te makene uwe sausen ghebreect u eenen mortier ende eenen mortierstoc” of *“enen holten stoeter”*.

Een spreekwoord zegt: ‘De vijzel riekt altijd naar look’ (afkomst laat zich niet verloochenen). Waar de vijzel van locatie Woerdenbach voor is gebruikt weten we niet.

(Uit: *Gevonden!* 50 voorwerpen uit Dordtse bodem)

‘De apotheker’, ets van Jan Luyken, 1683. Hier wordt een vijzel gebruikt voor het fijnmalen van ingredienten voor medicijnen. Deze 17e -eeuwse vijzel is uiteraard van een ander type en van ander materiaal dan het middeleeuwse exemplaar uit de opgraving, maar het principe is hetzelfde.

6. Conclusies

Tussen mei en november 2000 zijn bij een proefsleufonderzoek en een archeologische begeleiding archeologische waarden gedocumenteerd in het onderzoeksgebied 'Woerdenbach', achter Voorstraat 252-254 te Dordrecht. Ten aanzien van de geformuleerde doel- en vraagstellingen kan het volgende worden geconcludeerd:

In hoeverre zijn nog de sporen van de oorspronkelijke oeverwal en latere dijk van de Voorstraat bewaard gebleven? Zijn daarop de restanten van woonheuvels (hillen) aan te treffen en zo ja, werden die ook bewoond?

Het diepere bodempakket, waarvan de top aanwezig is tussen circa 1,8 en 2,2 m – NAP, bestaat waarschijnlijk uit natuurlijke oever- en komafzettingen. Op een aantal locaties is hieronder de aanwezigheid van een veenpakket vastgesteld. Het gaat mogelijk om afzettingen van het historisch bekende riviertje de Thure(drith) die in en op het veenlandschap zijn afgezet. Het afzettingspakket op het veen heeft een dikte tussen de 66 en 118 cm. De afzettingen dateren van vóór de bewoning in de Middeleeuwen.
Hierop zijn antropogene ophogingen aanwezig. Het oudste pakket is met name in het noordelijk deel van het onderzoeksgebied aanwezig. De top ligt hier op circa 0,6 m + NAP. In zuidelijke richting is het pakket dieper gelegen en aan de Steenstraat is het aanwezig op 2,3 m – NAP. In het noorden heeft het pakket een dikte van circa 240 cm maar neemt in zuidelijke richting snel af tot minder dan 100 cm. De ophoging kan gedateerd worden in de periode vóór 1300. In hoeverre de ophoging geassocieerd kan worden met de oudste dijk aan de Voorstraat is onduidelijk. De oudste ophogingen zijn, in relatie tot de afstand tot de Voorstraat, relatief hoog gelegen. Dit kan te maken hebben met de aanwezigheid van de Kolfstraat (*'s Matthys stege)* die als uitvalsweg van de Voorstraat diende. Mogelijk zijn hiervoor in een vroege fase al ophogingen in het achterland opgeworpen.
Het tweede ophogingspakket bestaat uit verschillende pakketten die zijn opgeworpen gedurende de periode tussen circa 1300-1350 en 1900.

Hoe heeft de bewoning zich ontwikkeld vanaf de Voorstraat naar achteren, langs de Kolfstraat en in hoeverre is een koppeling te maken met het tussen 1997 en 2001 opgegraven terrein op het Statenplein?

Uit de oudste fase van bewoning, van vóór circa 1300, zijn vrijwel geen resten gevonden. Dit waren slechts enkele palen die mogelijk gediend hebben als perceelsscheiding. Deze zone kan mogelijk geïnterpreteerd worden als de achtererven van houten huizen die direct aan de Voorstraat stonden.
Vanaf het begin van de 14e eeuw zijn hier vermoedelijk de eerste huizen van baksteen gebouwd. Van het pand Voorstraat 252 is door middel van dendrochronologisch onderzoek vastgesteld dat het dateert uit circa 1350. Op basis van de baksteenformaten van de langgerekte panden op de andere percelen, kan voor deze panden mogelijk een nog oudere datering worden aangenomen. Samengevat kan gesteld worden dat er in de periode tussen circa 1300 en 1350 op alle vier percelen bakstenen huizen worden gebouwd. Mogelijk is er sprake van een fasering in de bebouwing. De oudste bebouwingsfase bestaat uit zeer grote, langgerekte panden met een voorhuis en een achterhuis met kelder. De aangetroffen bebouwing is vergelijkbaar met het vermoedelijk vroeg 14e –eeuwse pand Mijnsherenherberg aan de Voorstraat 244, dat in 2008 is opgegraven (afb. 64).[125]

125 Dorst 2011.

Afb. 64. Overzicht van de muurresten die met enige zekerheid dateren uit de 14e en 15e eeuw. In het zuiden de opgraving Voorstraat 252-254 (Woerdenbach) en in het noorden de opgraving Voorstraat 244 (Mijnsherenherberg).

Op de percelen van Voorstraat 254 en 252a zijn de achterhuizen aanwezig van dergelijke panden (langgerekt, met een voorhuis en een achterhuis met kelder). De achtergevels van deze huizen, en die van Voorstraat 244, lagen in dezelfde raailijn. Vanaf de Voorstraat gerekend hadden deze huizen een lengte van circa 22 á 23 m (afb. 64). De achtererven waren gescheiden door brede muren en op deze erven zijn secreten (beerkelders) aanwezig.
Het pand uit 1350 op het perceel Voorstraat 252 vertegenwoordigt mogelijk de tweede bebouwingsfase. Het betreft een veel kleiner pand dat is gebouwd met bakstenen van een kleiner formaat. Op het achtererf van het perceel Voorstraat 254 was ook bebouwing aanwezig, met bakstenen van hetzelfde formaat. Aangezien hieraan geen dendrochronologische datering te koppelen is, is niet met zekerheid te zeggen of deze muren en een keldertje uit de Middeleeuwen dateren.

Het oorspronkelijk vrij brede pand op het perceel Voorstraat 252a is mogelijk al vroeg gesplitst en had meerdere gebruikers/bewoners. In de (16e- 17e –eeuwse) historische bronnen lijkt er soms sprake te zijn van twee panden op dit perceel, maar is er anderzijds sprake van één eigenaar en komt een gescheiden vermelding in bepaalde registers niet voor. In één van de (gescheiden) panden zou in de Middeleeuwen het Sint Nicolaas gasthuis van het Kramers- of Coopmansgilde gevestigd zijn geweest. Dit zou dateren uit 1398 en werd mogelijk ook aangeduid als herberg "De Colff", vanwege de achterliggende kolfbaan. De aanwezigheid van een gescheiden kelder in het achterhuis zou een aanwijzing kunnen zijn voor het veronderstelde gescheiden gebruik van het oorspronkelijke grote pand.

In het vondstmateriaal zijn geen directe aanwijzingen te vinden voor een functie van dit pand als gasthuis.
In de postmiddeleeuwse periode is er met name sprake van inpandige veranderingen. Alleen op het achtererf van het perceel Voorstraat 252 is met zekerheid sprake van een achteruitbreiding in deze periode. Ook kunnen enkele muurresten en een keldertje op het perceel Voorstraat 254 uit de postmiddeleeuwse periode dateren.

De opgraving leverde verschillende gebruiksvoorwerpen op, waarvan het grootste deel echter uit de ophogingspakketten afkomstig is. Deze vondsten kunnen dus niet met zekerheid worden toegeschreven aan de bewoners/gebruikers van de panden.
Een koppeling of vergelijking met de bewoningssporen die zijn opgegraven op het Statenplein is nog niet te maken, aangezien de gegevens nog niet (voldoende) zijn uitgewerkt. De uitwerking hiervan is gestart en zal naar verwachting begin 2014 zijn afgerond en gerapporteerd.

Literatuur

Baarsel, M. van, 1992: *Van Aardappelmarkt tot Zwijndrechts veerhoofd: de straatnamen van de historische binnenstad van Dordrecht*. Hilversum.

Balen Jz, M., 1677: *Beschryvinge der stad Dordrecht* ect., Dordrecht (fotostatische herdruk Dordrecht 1966).

Bartels, M. 1999: *Steden in Scherven 1. Vondsten uit beerputten in Deventer, Dordrecht, Nijmegen en Tiel (1250-1900).* Stichting Promotie Archeologie en de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Amersfoort.

Beuningen, H.J.E. van, A.M. Koldeweij, D. Kicken, 2001: Heilig en Profaan 2. 1200 Laatmiddeleeuwse insignes uit openbare en particuliere collecties. In : *Rotterdam Papers 12.*

Bruna, D., 1996: *Enseignes de Pèlerinage et Enseignes Profanes.* Tentoonstellingscatalogus Musée National du Moyen Age – Thermes de Cluny.

Dorst, M.C., 2011: Graven naar de Graaf… Archeologisch onderzoek naar het laatmiddeleeuwse, grafelijke leen Leeuwenburg/Mijnsherenherberg aan de Voorstraat 244. Gemeente Dordrecht. In: *Dordrecht Ondergronds 5*.

Hendriks, J. & A. van Engelenhoven, 2002: Wonen bij Woerdenbach. Een geïntegreerd archeologisch en bouwhistorisch onderzoek aan de Voorstaat 252 te Dordrecht. In: *Middeleeuwse toestanden. Archeologie, geschiedenis en monumentenzorg*. Red. P.J. Woltering, W.J.H. Verwers en G.H. Scheepstra. Uitgeverij Verloren.

Heiningen, E. van, 2002: *De bewoningsgeschiedenis van het pand Voorstraat 252 te Dordrecht*. Ongepubliceerd verslag, Aedicula, Alphen aan de Rijn.

Spencer, Brian, 1998: Pelgrim Souvenirs and Secular Badges. In: *Medieval finds from excavations in London: 7.* Museum of London.

Tump, M., 2002: *Aardewerk onder Woerdenbach. Onderzoek naar de keramische vondsten aangetroffen gedurende de opgraving "Woerdenbach" (2002) in de binnenstad van Dordrecht, in het kader van het Individuele Materiaalpracticum*. Ongepubliceerde materiaalscriptie, UvA, Amsterdam.

Begrippen en afkortingen

antropogeen	Door mensen gemaakt/gedaan/uitgevoerd, i.i.t. natuurlijk
Bergsche Veld	Zoetwatergetijdengebied ten zuiden van de stad Dordrecht, ontstaan na de Sint Elisabethsvloed van 1421 (verwijst naar Geertruidenberg, later Biesbosch genoemd).
brakwaterkokkel	Gidsfossiel voor de afzettingen van de Sint Elisabethsvloed 1421, zeker als deze tweekleppig en in levenshouding wordt aangetroffen. Het gaat om de tweekleppige *Cerastoderma glaucum*.
detritus	Substantie bestaande uit organische resten van planten en dieren.
Formatie van Echteld	Afzettingen vanuit rivier
Formatie van Nieuwkoop	Veenpakket (Hollandveen Laagpakket)
Formatie van Naaldwijk	Afzettingen vanuit zee
Grote Waard	De Grote of Hollandsche Waard was een landbouwgebied in Holland, aan de grens met Brabant. De waard ontstond in de 13e eeuw, na afdamming van de Maas bij Heusden en Maasdam en het aanleggen van een ringdijk. De Grote Waard omvatte de gebieden die tegenwoordig bekend staan als het Land van Heusden en Altena, het Eiland van Dordrecht, het oostelijk deel van de Hoeksche Waard en een stukje Noord-Brabant, ongeveer van Heusden tot Moerdijk.
hil/werf/terp	Woonheuvel of kunstmatige door mensen opgeworpen verhoging in het landschap, i.t.t. donk
indicator	Aanwijzing/vondst/voorwerp/object/spoor
inversierug	Oeverwallen en kreekbeddingen klonken gedurende de middeleeuwse ontginningen door hun grovere materiaal minder in dan de slappe, fijne klei ertussen, waardoor ze nu nog als ruggen in het landschap herkenbaar zijn. Deze 'omkering' in het landschap (oorspronkelijk een geul, nu een rug) wordt ook wel inversie (inversieruggen) genoemd.
klastisch	Verweerde/geërodeerde fragmenten van gesteente die zijn afgezet door water en wind
Merwededek	Gelaagd pakket klei-en zandafzettingen vanuit de rivier de Merwede, na de Sint Elisabethsvloed van 1421 (Formatie van Echteld). Specifiek voor het Eiland van Dordrecht.
Sint Elisabethsvloed	Stormvloed waarbij de zeedijk van de Grote Waard bij het dorp Wieldrecht doorbrak en de Grote Waard verdronk, 18-19 november 1421.
AMK	Archeologische Monumenten Kaart
ARCHIS	Archeologisch Informatie Systeem
AWN	Archeologische Werkgemeenschap Nederland
CHA	Cultuur Historische Atlas, provincie Zuid Holland
IKAW	Indicatieve kaart Archeologische Waarden
KNA	Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie
Mv	Maaiveld (loopoppervlak)
NAP	Normaal Amsterdam Peil (hoogtemaat)
NEN	Nederlandse Norm
PvA	Plan van Aanpak
PvE	Programma van Eisen
RCE	Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed